
Принцеса
продана
Павло Наніїв

Павло Наніїв

Тричі продана

Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга»
2017

УДК 821.161.2

Наніїв П.

Тричі продана / П. Наніїв — Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2017

ISBN 978-617-12-3876-3

Вона була тричі продана. Рідною матір'ю-грекинею. Польським послом. До безтями закоханим чоловіком. Неймовірно красива, надзвичайно зваблива винуватиця найпишніших європейських балів і неоднозначних політичних рішень. Вона була в обіймах королів і вельмож, але жодного разу так і не покохала по-справжньому. Звичайна невільниця, що стала однією з найупливовіших жінок Польщі. Продана, зраджена, але не зламана. Софія Потоцька – жінка-легенда, що здолала шлях від невільничого ринку до графських замків і королівських покоїв…

УДК 821.161.2

ISBN 978-617-12-3876-3

© Наніїв П., 2017
© Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2017

Содержание

Частина перша 6
Розділ перший 6
Розділ другий 10
Розділ третій 12
Розділ четвертий 16
Розділ п’ятий 19
Розділ шостий 21
Розділ сьомий 24
Розділ восьмий 26
Розділ дев’ятий 28
Розділ десятий 32
Розділ одинадцятий 35
Розділ дванадцятий 37
Розділ тринадцятий 41
Розділ чотирнадцятий 43
Розділ п’ятнадцятий 47
Розділ шістнадцятий 51
Розділ сімнадцятий 53
Розділ вісімнадцятий 55
Конец ознакомительного фрагмента. 57

Павло Наніїв
Тричі продана

© П. Нанієв, спадкоємці, 2017
© Depositphotos / massonforstock, обкладинка, 2017
© «Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2017
© «Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2017

* * *

Частина перша
Софія

Розділ перший
Уперше продана

Боскамп Лясопольський покликав до себе Янека і звелів збиратися в дорогу.

– А що пан накаже покласти йому в куфер? Чи досить панові трьох пар білизни? – спитав сухий і довгий, як жердина, старий слуга.

Боскамп зиркнув на Янека і сказав, наче відрубав:

– Кальян!

Янек увічливо вклонився і зник за дверима опочивальні. За хвилину повернувся, подав курильне приладдя.

– Мушу знати, вельможний пане, чи досить буде трьох пар?

– Усе будеш пакувати, усе. Тільки папери не руш. Я сам.

– Матка Боска! – здивовано сплеснув у долоні слуга. – Що сталося? Невже пан надумав кинути Туреччину?

– Надумав… А взагалі ти, Янеку, базіка, і мені не до вподоби твоя цікавість… Проте скажу: від'їжджаємо до Полонії.

– Єзус-Марія! Додому! Сьогодні ж усі речі будуть спаковані.

– А папери не руш, чуєш?

– Чую.

– А поки що йди запрягай коней, бо мені негайно треба до міста.

Янек, котрий був для посла і домашнім слугою, і кучером, швидко запряг коней і знову з'явився перед господарем:

– Смію повідомити пана, що на нього чекає балагула.

Замість відповіді Лясопольський оддав йому нерозпалений кальян.

– Матка Боска, що з паном скоїлося? Він же так любив диміти!

– Ну й базіка ти, Янеку! Любив диміти! А чому, га? Не знаєш? Та тобі й не можна знати. Що панові можна, то хлопу зась.

Обличчя слуги спалахнуло образою:

– Хлоп, вельможний пане, часом і мудрі речі здатний розуміти…

Пан посол Речі Посполитої Боскамп Лясопольський іноді розмовляв зі слугою, як із рівнею. Тут, у турецькій столиці, ні з ким було перемовитись рідним словом, крім Янека та тлумача. А сьогодні ще така радість – королівський наказ про повернення до Варшави. Там, на далекій батьківщині, лишилися друзі, квітучий сад з фонтанами, палац, залитий світлом ліхтарів. Там хлопці-дударі щовечора веселять благородне товариство. А він, ясновельможний, нудьгує ось уже третій рік у турецькій столиці, знемагає від спеки і димить кальяном, щоб показати туркам свою повагу до їхніх звичаїв.

– До дябла кальян, чуєш, Янеку?.. А врешті – не треба, не роби з нього черепків, повеземо де Варшави оцю диявольську смолокурню, хай бачать наші, чим тішаться бусурмани. А поки що облиш її та запрягай коней. Маю потребу з'їздити до міста. А повернемося – відразу ж і в дорогу пакуйся.

За чверть години ковані копита, викрешуючи іскри з бруківки, поцокотіли з подвір'я посольського особняка на широку, запорошену вулицю Абиз-Авадж, що веде на берег священного Босфору. З розпеченого бруку пашіло вогнем. Під блідо-синім небом на шпилях міна-

ретів палахкотіли від сонця ріжки півмісяців. Ще трохи – і екіпаж викотив на набережну – криву і майже безлюдну вулицю, що плуталася між пагорбами і замшілими пнями вздовж протоки. Обабіч сивіли запорошені кущі тамариску, звисав до води темно-зелений плющ, часом крізь його зарослі проглядали облизані вітрами плішини древніх скель, деінде височіли стрункі кипариси.

Лясопольський любив цю набережну, її екзотику. Свіжий вітер із протоки проганяє спеку, тут легше дихати. Безлюддя, слабкий шелест плюща, повільний плин води заспокоюють.

Янек сидів на козлах фаетона, ліниво поцьвохкував батогом коней і думав, чому це його господар наказав так спішно збиратися в дорогу.

– Смію спитати вельможного пана: він назавжди покидає турка чи ще повернеться сюди?

– Нєх це хлопа не цікавить і не бентежить, бо хлопу вшистко єдно, де бути, аби з паном. Слуга – як нитка за голкою: куди пан – туди й він… Цо то є розбещений хлоп! Нагая давно куштував, то й питає таке, що його й цікавити не мусить…

– Нєх бендзе так, як пан мувить, – зітхнув Янек і замовк.

Коні труско бігли дорогою, що в'юнилася вздовж кряжистого берега. Легкий посольський екіпаж, на якому тільки й їздити по таких примхливих дорогах, щоразу підстрибував на вибоїнах, шурхав колесами по кущах тамариску, збиваючи сиву пилюку. Обігнувши скелю, поросту миршавими кущами срібнолистого лоху, дорога повернула до міста і нарешті витягнулася в рівну стрічку. Пан посол наказав спинити коней, щоб востаннє помилуватися Босфором. В очах мерехтіло від хвиль, що котилися на південь, назустріч гарячим, сухим вітрам. У думці порівнював їх плин з людським життям, що, як оці хвилі, тече в невідомість, і намагався вгадати, що чекає його на батьківщині. Понад усе боявся королівської опали. Чи зрозуміє володар, чому він, Боскамп Лясопольський, не зміг виконати місію посла? Тут, у Стамбулі, довелося докласти усіх зусиль, щоб виконати волю вінценосця і схилити Туреччину на бік Польщі, яка побоювалась Австрії і передбачала неминучість конфлікту з нею. Треба було заручитися султанською дружбою. Війська Золотої Порти давно стоять на кордоні з Польщею – у Хотині та Новоселиці. Як би вони згодилися на випадок австрійського нападу! Та не вдалося Лясопольському це зробити, і ось розгніваний король відкликає його зі Стамбула. Так думав посол, і, щоб уникнути опали, вирішив задобрити свого вінценосця. Ще вчора довідався, що з Кафи прибули галери з полоненими українськими дівчатами та хлопцями, а сьогодні буде торг. Може, щось підходяще трапиться в дарунок королю? Лясопольський гукнув:

– Гей, Янеку, поганяй на Кара-Буджак!

Чим ближче до Кара-Буджаку, тим густіше ліпилися чепурні будиночки і тим менше було зелені. Лиш де-не-де стрічалися присадкуваті ліванські кедри, сумні туї та колінкуваті кущі кизилу. Коні бігли по сухій, збитій копитами вулиці й не звертали вбік навіть тоді, коли стрічалися великі гончарські гарби чи нав'ючені лозовими кошиками вислюки. Візники, почувши дзвінок посольського екіпажу, хапалися за обротянки, сіпали убік, щоб звільнити дорогу, і вже з узбіччя низько вклонялися.

Невільничий ринок Кара-Буджак починався в кінці вулиці Ак-Таман за сірими кам'яними мурами, розцяцькованими плямами зеленого моху. Мовчазні, грізні, споруджені ще за Олександра Македонського, вони багато бачили на своєму віку. Під цими мурами точилися жорстокі битви, лилася кров, стогнала від жаху земля, Ще й досі дощі вимивають із ґрунту людські кості, з'їдені зеленою іржею мідні наконечники стріл та лаштунки воїнів, що полягли під хмурими бастіонами фортеці. Давно вже тут не гримлять битви, не іржуть бойові коні, не ламаються списи, не ллється кров. Тут ллються сльози, ще гарячіші за кров, бо ніяка рана так не болить, як болить серце матері, коли у неї віднімають дитя, або від дівчини коханого, заковують у кайдани і продають у рабство.

Посольський екіпаж наблизився до брами. Схилився в поклоні яничар, приклав до серця одну руку, а другою показує, де лишити мито. Дзенькнула монета, і перед послом відчинилася брама.

Ринок вирував. Тут сміялись і плакали, сперечалися, стогнали, проклинали долю, шептали страдницькі молитви. Побренькували на ногах невільників залізні кайдани, скиглили віслюки, висвистували батоги по спинах приречених.

Торги були в розпалі. Лясопольський поволі пішов уздовж дерев'яних навісів, під якими стояли, сиділи й лежали невільники. Тут були люди з усього світу: білолиці дівчата з України, сумні болгари, худі, смагляві сирійці, тонконогі, чорноокі грекині, вірмени та вірменки, волохи, арнаути, гагаузи, угрини й багато інших, національність яких посол не міг визначити.

З дальнього кутка майдану від невеличкої, приземкуватої кам'яної будівлі долинали зойки. Лясопольський звернув туди. Присадкуватий мовчазний турок у чорних штанях ловив за руку приведеного сюди невільника, здирав з нього сорочку, волік у закурену димом будівлю, брав з горна розпечене залізо і вправно тулив до лопатки приреченого. Той стогнав, пручався, але руки його були міцно обплутані мотуззям, і він знесилено падав. Тоді турок кидав у горно пекельне знаряддя, хапав бурдюк, лив воду на груди й голову непритомного, якого потім витягали на подвір'я і змащували обпечене місце евкаліптовою оливою.

Інколи траплявся бранець, раніше відмічений пекельною печаткою, значить – утікач. Його дешевше можна було купити, за нього запрошували меншу ціну. Такому випікали нове тавро, але вже не на лопатці чи спині, а на найпомітнішому місці тіла – на лобі або на вилиці. Той знак не можна було чимось приховати, він завжди був перед очима, і нещасний раб мусив назавжди розпрощатися з мрією про втечу.

На землях, підвладних султанові, невільничих ринків було чимало, але правом таврування володіли лише стамбульський, синопський та ізмірський у Туреччині, кафський у Криму, каховський та очаківський в Україні, акерманський і кілійський у Бессарабії та белградський у Сербії. Таврування не було приватним ремеслом, воно було монополією султанською, до цього діла допускалися лише спеціально навчені майстри, зобов'язані законом віддавати в казну половину свого заробітку. Таврування не було обов'язковим, його проводили лише за бажанням власника раба чи рабині й не поширювали на тих, хто сповідував мусульманство. Коштувала така операція дорого, але рабовласники грошей не жаліли, бо тавrованого втікача легше було впізнати, спіймати й повернути господареві, а людоловів, котрі промишляли таким ремеслом за солідну платню, було чимало.

Пан посол уперше спостерігав таврування. Він з огидою дивився на бусурманську роботу і подумки складав петицію до австрійської імператриці Марії Терезії, яку Європа вважала покровителькою християн і ворогом работоргівлі.

Боскамп Лясопольський попрямував далі. Ось до юнака підійшов огрядний, затюрбанений по очі турок. Оглянув хлопця з голови до ніг, ткнув волохатим кулачищем у груди. Парубок навіть не похитнувся, лише блимнув злістю з-під кошлатих брів і заскреготав зубами.

– Міцний, годиться! – вимовив покупець.

Не торгуючись, вийняв із шкіряного капшука гроші і подав татаринові. Той поцілував виторг та й оддав парубка. Проданий понуро поплентав за своїм господарем, брязкаючи залізними кайданами.

Під розлогим миртовим кущем сиділи троє – стара жінка з дівчатами-підлітками.

– Гей, пане, не минайте, до нас із добрим серцем завітайте! – заблагала жінка по-грецькому.

Лясопольський підійшов до неї.

– Двадцять піастрів, паночку, двадцять золотом! Чудова прикраса для панських покоїв! Купіть, паночку! За жменю золота матимете райських дівиць. Непорочних. Купіть, паночку, двадцять піастрів, усього лише двадцять! – примовляла стара.

Лясопольський мовчки подивився на неї. Брудна, пелехата, з яструбиним носом і совиними очима жінка не вгавала:

– Купіть, купіть! Молоді, свіжі, гарні. Сам Господь сотворив їх для насолоди…

– Ти хто така? – спитав посол.

– Грекиня з Мілета, паночку. Це мої доньки. Жебраки ми. Старці. Купіть. На щастя вам будуть, на радість!

Стара глипала на Лясопольського великими чорними очима. Коли вона повертала голову, подзенькували мідні монети, вплетені в коси червоними кісниками. Довга збірчаста спідниця, оторочена широкими шлярами, ховала порепані босі ноги.

– Грекиня, кажеш? – спитав посол.

– З Мілета.

– А не відьма з кагли? – зареготав, упевнений, що перед ним циганка.

– Нехай поб'є мене Бог, коли брешу. Грекиня я, ось хрест святий.

«Хто вона? – подумав посол. – Невже оця сова могла виплодити таких янголят?»

А дівчата справді дуже гарні. Чепурненькі, чисто вимиті, вони аж ніяк не були схожі на цю брудну потвору, яка назвалася їхньою матір'ю. Щось святе, небесне іскрилося в їхніх очах, прозирало в рисах облич, у гнучких дівочих постатях. Здавалося, що у них за плечима під чистенькими білими сукнями сховані крильця, на яких вони спустилися з неба.

– Скільки їй? – спитав, показуючи на старшеньку.

– П'ятнадцять весен. Марією звуть. А меншенька – Софія. «Мудрість» по-нашому. Їй тринадцять.

– Сестри?

– З однієї утроби, пане.

Дівчата сиділи на повстяній підстилці в затінку миртового куща, зиркали на Лясопольського оченятами.

– Ясний пане! – не вгавала стара. – Купіть, бо не виживуть. На них хліба не настачити.

Лясопольський мовчки відрахував двадцять золотих піастрів, і дівчата охоче пішли за ним, не озираючись.

– Єзус Марія! Що ж це діється? – здивувався Янек, коли пан привів дівчаток до екіпажу. – Бодай цих турків Бог скарав, щоб кості їхні свята земля після смерті не прийняла! Та хіба ж вони ягнята, щоб їх продавати? Матка Боска, спаси й помилуй нещасних! О-хо-хо!

– Мовчи, Янеку, у нас їм буде ліпше. В жебрачки купив.

Далі їхали мовчки. Коли-не-коли Янек озирався, глипав на дівчаток, зітхав, сіпав за віжки, погукував на коней, що зомліли під полуденним сонцем і ліниво пленталися, відмахуючись хвостами від сліпнів і мух.

Коли вони повернулися до посольського будинку, Боскамп Лясопольський наказав Янекові нагодувати дівчат і відрядити на спочинок у кабінет. Там добре заґратовані вікна, і двері надійно замикаються – не втечуть. Розпорядився та й пішов до спальні – невеличкої, з одним вікном кімнати, у якій за ліжко правила турецька канапа, драпована темно-зеленим оксамитом. Скинув із себе посольський мундир, сховав до шафи, затемнив лядами вікно та й ліг. Хоч після довгої прогулянки по спекотному місту відчувалася втома, а в приміщенні панувала приємна прохолода й напівтемрява, довго заснути не міг. Знову думки полинули до Варшави. Образ розлюченого вінценосця поставав у його уяві. Розумів: гнів короля – страшніше кари небесної. Але, зважаючи на слабкість володаря до красунь, подумав: «Гай-гай! Запрезентую його величності оцих янголяток, і погасне гнів». Від цих думок заспокоївся і відчув, як на очі почала напливати солодка сонлива втома.

Розділ другий
Гість із сералю

З передпокою долинув гомін. За хвилину увійшов Янек і сповістив, що до пана посла проситься якийсь дуже поважний турок. Лясопольський нашвидкуруч одягнув посольський мундир і вийшов. На нього чекав гість в одежі служника султанського палацу – в жовтих шароварах, в гаптованій сріблом червоній кармазиновій куртці й червоній із золотом кутасом фесці. Побачивши посла, гість приклав до серця праву руку і вклонився.

– Я порушив блаженну тишину цього благородного дому з волі повелителя свого, брата Сонця й Місяця, спадкоємця Божого – великого султана.

– Чим можу служити султанові? – насторожено спитав Лясопольський.

– Уста мої не розтуляються, щоб вимовити слова, які не дуже припадуть до серця вельмишановному, найповажнішому з поважних панові послу. Але святий обов'язок чесного і непідкупного слуги брата Сонця і Місяця примушує мене сказати те, чого не зміг би вимовити за інших обставин навіть тоді, коли б до горла мого приклали гострий ятаган…

Гість довго й пишномовно доводив, що не з власної волі прийшов сюди, а Лясопольський намагався пригадати, де ж він бачив цього чоловіка. Але той сам нагадав, хто він такий:

– Я – наглядач султанського гарему, пане посол. Прийшов попередити вас, який гнів може спалахнути в грудях царя царів, коли він дізнається, що ви перехопили призначених для нього дівчаток, за якими я давно наглядаю. Клянуся бородою Магомета, я прийшов сюди, щоб виконати султанову волю і відвернути від вас гнів наймогутнішого з володарів. Хай для моїх очей не зійде завтра сонце, хай засохне в роті язик, уста заніміють навіки, якщо я не хочу врятувати вас від великих неприємностей.

– Пане наглядачу, мені дуже сумно, що завдав прикрощів його величності. Але ж вірте – я не дівчат купив, я купив для них волю. Заплативши жебрачці, я відпустив їх на всі чотири сторони. Наша віра не дозволяє торгівлю людьми. Я, вірний слуга свого короля, не міг порушити ні закони, ні догми католицької церкви. Я пожертвував своїм золотом, щоб зробити праведне діло.

– Двадцять золотих піастрів, пане посол, це завеликі гроші, щоби втратити їх навіть заради близької людини, – єхидно посміхнувся наглядач і чемно вклонився.

– Спасіння душі дорожче від золота. Якби мені зараз подарували тисячу найкоштовніших перлин, душа моя не відчула б такого задоволення, як від сьогоднішнього праведного вчинку. Я завжди страждаю, коли бачу біду ближнього свого, і намагаюся полегшити його долю. Отже, прошу дарувати мені, але нічим не можу вам зарадити. Хіба що візьміть ось п'ять золотих піастрів, докладете до тих, що збиралися витратити на дівчаток, і знайдете за ці гроші красуню, світлолицю, як місяць, свіжу, мов ранкова зоря…

– Хай буде ваша воля, якщо це воля Аллаха, – наглядач узяв золото, вклонився низько і, не розгинаючись, позадкував до порога.

– От шельма! Схопив гроші, навіть оком не моргнувши, – сказав посол тлумачеві, – за п'ять піастрів він спроможний придбати собі пару добрих волів, а то й коней, тому сьогодні ж забуде про грекинь і мовчатиме як риба.

Западали сутінки. На вікна владно насувалася ніч. Янек запалив ліхтарі в передпокої і в спальні. Тільки в кабінеті господар наказав не світити, а спочатку позачиняти ляди й зашторити вікна, щоб з вулиці не помітили дівчат. Пані Лодзя, дружина Лясопольського, зайшла туди з маленькою свічкою і сіла біля полонянок на канапі. Молода служниця, яка супроводила сюди Лодзю, залишилася мовчки стояти коло порога.

– Не бійтеся мене, я буду вам за матір, – сказала Лясопольська по-грецьки.

Почувши рідне слово, дівчата пригорнулися до неї і захлипали. Жінка обійняла їх, приголубила і теж заплакала.

Увійшов посол, сів поруч у крісло. Дівчата горнулися до Лодзі, шептали вечірню молитву, а він сидів і дивився на них мовчки. Обидві дівчинки напрочуд вродливі. Особливо меншенька, Софія, – тендітна, струнка, з калачиком чорних косичок на голові. Личко свіже, а на ньому великі чорні очі під серпиками чорних брів.

– Треба їх викупати та підібрати одяг, – сказав посол дружині.

– Так-так, мій муже. Для цього я по них і прийшла, – відповіла Лодзя і наказала служниці приготувати лазню.

Коли дівчата, чисті й одягнуті, мов панянки, знову з'явилися перед Лясопольським, їх було не впізнати.

– Та це ж донна Велатта! Жива Форнаріна! – захоплено вигукнув чоловік, глянувши на Софію. Він довго не міг відірвати від неї погляду, милуючись її красою. Дівчина відчула це і соромливо відвернулася. Тоді Лясопольський перевів погляд на Марію: – А це донна Літта. Ніби великий Рафаель малював свій шедевр із неї.

Грекині, звісно, не знали польської мови і дивилися на зачудованого пана з якимось подивом і страхом в очах.

– Мій муже, – сказала Лодзя, – їм потрібен спокій. Нехай ідуть спати. Та і нам треба відпочити перед далекою дорогою.

Усі розійшлися по своїх покоях, лиш Янекові було не до сну, бо треба ж пакувати посольське збіжжя. Допізна він стягував кошики і скрині мотуззям та сировичним ремінням, перебирав у пам'яті все, що укладено, а що ще треба відшукати, турбувався, щоб не забути нічого такого, що може знадобитися в дорозі.

А в цей час на Босфорі терлося засмоленим дерев'яним боком об стамбульський причал вітрильне судно «Номікос». Грецькі негоціанти, що йшли на ньому до Хаджибея з оливками та сарацинським пшоном, згодилися взяти з собою і панів Лясопольських.

16 червня 1778 року пірейський вітрильник з польським дипломатом на борту вийшов зі Стамбульського порту в Чорне море і ліг курсом на Хаджибей.

Розділ третій
Хлопці-дударі

Під горою Ведмежою, що нависла над тихоплинним Сяном, розкинувся просторий маєток графа Фелікса Потоцького з розкішним палацом, що виходив фасадом на річку. У дзеркалі сонливого плеса відбиваються стрункі колони портика, пишні коринфські капітелі, вензелі, блакитні візерунки фронтону з родинним гербом у центрі, химерні плетива венеціанських вікон. Палац потопає у пінистому морі бузку. Жовті стрічки посипаних піском доріжок то сповзають униз до річки, то гадюками в'ються по схилах гори і зникають між замшілими скелями та столітніми смереками, що підпирають верховіттями синє небо. Перед палацом шумлять дзвінкі водограї, хлюпочуться в гранітних басейнах мармурові німфи.

Вечір. Спалахують вогнища вздовж заплави – то мазури палять хмиз і торішній очерет. Димом застелило все довкола. Той дим гонить комарину зграю у глибину заплави, далі від палацу, щоб не турбувала болотна нечисть панів, щоб не пила їхньої благородної крові.

Зійшлися мазури навколо багаття, хтось пісню почав, її підхопили численні голоси, і полинула вона, сумна та гірка, як отой дим, що висне над мочарами:

У долині вогонь горить.
Та й не треба дути.
Ой нема на світі гірше
Ніж мазуром бути.

Ой коби ж той вогонь горів,
Та й став так палати,
Щоб згоріли пани-ляхи
Ще й панські палати.

Ляснула окомонова нагайка по чиїйсь спині, і замовкли піснярі. Чутно лише, як потріскують зиндри та хлюпоче по камінню Сян.

А палац під горою ясніє вогнями. Ще вдень наїхало сюди в розкішних каретах, балагулах, а то й верхи багато панів. У просторому вестибюлі з двома рядами іонійських колон блищать бронзою ліхтарі, мерехтять у дзеркалах язички свічок.

Серед гостей – поважні генерали в роззолочених мундирах, чиновники в білих, посипаних тертою крейдою перуках, бритоголові, флегматичні, з масними очима і тонкими блідими руками служителі віри католицької, молоді панянки й паничі, поважні дами різного віку з моноклями, кістяними віялами в руках, дорогих платтях з довжелезними шлейфами.

Відчинилися різьблені двері зали, і на порозі став сам господар палацу граф Фелікс Потоцький. На ньому темно-зелений полковницький мундир з регаліями, на голові соболиний шлик зі страусовим пером, при боці шабля з дзвінкої дамаської криці. Граф Потоцький урочисто підняв руку:

– Благородне панство, щиро прошу до гранд-зали!

Гості посіли місця за столами, що вгиналися від незліченних страв та напоїв. Тут і печені поросята з хроном у рильцях, і смажені гуси, бігоси, турецький інжир, прусська халва, ласощі краківських та віденських цукерень. У солом'яних чохлах одутлуваті пляшки бордоського, квадратні з зеленого скла фляги лейпцизького пуншу, каламутні напої вінницьких та барських винокурень, барильця міцного тридцятирічного меду.

У кутку під лампадою – окремий стіл для святих отців, яких запрошено сюди на освячення та благословення палацу. Облачений, як до великодньої служби, біскуп Калиновський підвівся з-за столу, стулив під пухлим підборіддям долоні для молитви, і в залі запала тиша.

– Благославен будь віднині й довіку дім цей, благославен будь віднині й довіку господар обителі цієї, його мосць граф Фелікс Щенсний Потоцький, і його жона, і нащадки його, і його челядь. Даруй, Боже, сімейству цьому здоров'я. Хай щасливим буде воно на віки вічні з домом цим, з полями, з водами рибними і нерибними, з лісами його, з лугами, з великою та малою скотиною, з птицею, з ременантом, зі всякою всячиною! Хай вічно панує в цій обителі згода, мир і тиша! Спаси, Боже, од вогню, од грому, од роздору, од нечистої руки, од заздрісного ока та лихого слова, од великої і малої хворі! Аве Марія!

– Аве Марія! Аве-е!

Стоголосий імпровізований хор гримів гармонійно й урочисто. Здавалося, що люди зійшлися не на бенкет, а в храм з нагоди великого свята.

– Аве Марія, аве-е! – востаннє злетів під стелею урочистий акорд.

Виголосили тост за пана-господаря, задзвенів кришталь. Тост за тостом – і загомоніли, пожвавішали від хмелю гості, зала заповнився гамором, жартами. Непомітно осиротів стіл під лампадою в кутку, святі отці тишком-нишком покинули залу, у якій після численних тостів починалися непристойні жарти. Лакеї винесли стіл, на його місце прикотили масивний клавесин, і під зображенням святої мадонни весело забриніли струни. Знову задзвеніли келихи, заіскрилося прозоре вино, закружляли у танку пари.

– Ваша мосць, – звернувся до Потоцького високий, зі старечим зморшкуватим обличчям вельможа в одязі депутата сейму, – ви чули: король звелів відкликати посла Лясопольського з Туреччини.

– Знаю. І хай молить Бога посол, щоб на цьому й скінчилися його неприємності. Король наш багато надій покладав на нього, а він нічого не зробив. Австрієць висить над нами, зазіхає на наші землі, а хто допоможе нам, якщо війна почнеться? Росія? Ні, ваша світлосте. Росія відшматує Подолію, як тільки Австрія піде на нас. Турок – ото наш спільник проти Австрії і проти Росії. Та не зумів схилити граф Лясопольський султана до спілки з нами…

– Кажуть, пан посол купив собі для розваги дівчат, – продовжив депутат.

– Негідний вчинок. Австрійська імператриця Марія Терезія вже довідалася про це і розгнівалася. Пан Лясопольський розбестився серед турків. Задоволення власних примх для нього важливіше за державні справи. Цей вчинок я засуджую, бо не можна плямувати честь шляхтича перед усім світом.

Увійшов слуга, звернувся до розпорядника бенкету.

– У браму грюкають якісь хлопи, просять пана розпорядника вийти до них.

– А чого їм треба?

– Не кажуть. З дудками прийшли і вас просять.

Розпорядник вийшов. Біля брами товпилися парубки, сперечалися з гайдуками, що стояли на варті.

– Он які нахаби! – показав вартовий на хлопців. – Кажу, ідіть геть, бо стрілятиму, а вони лізуть, як осінні мухи.

– Пане, пустіть нас до палат, ми не мазурики, ми дударі з Бялува, тутешні, – звернувся до розпорядника чубатий парубок у вишитій сорочці, в полотняних, заправлених у чоботи, штанях. – Ось цей, – показав на хлопця, що мовчки стояв біля нього, – на дудці грає, а он той, Ясик, на цимбалах файно вміє, а Йванко – на чому завгодно. Навіть трембіту має, та незручно з нею – довга дуже, так він із флоярою прийшов.

– А ти на чому можеш? – спитав розпорядник чубатого.

– На бубні. Та нема в мене бубна, батько на тім тижні шинкарці за горілку оддав. Хотів для цього діла решето з дому взяти, та мати не дала, ще й по крижах копистком оперіщила…

Пустіть, пане, веселити вас будемо, хлопці ж ми файні, граємо наче архангели на мідних трубах.

Розпорядник обвів скептичним поглядом хлопців, а вони, мов святі, стоять, схрестивши на грудях руки, благально дивляться йому в очі.

– Як же вас пустити у палати, коли від вас овечками тхне?

– Не тхне, пане, не тхне, бо в Сяні допіру купалися.

– Гаразд, ідіть. Та добре грайте, бо як споганите – батогами заплачу, а за файну музику хляками нагодую добре та ще по жмені родзинок і по грудці цукру дам, – нарешті згодився розпорядник.

Принесли до зали лаву. Розсілися, і засвистіли флояри, задзвеніли цимбали, заспівали дударі під власний акомпанемент пісню про страшних вовкулаків, що справляють шабаш у горах серед темної ночі:

Ой за Сяном-річкою на горі
Розгулялись нічкою упирі,
Розгулялись нічкою – ой біда! –
Аж шумить за річкою лобода.

Паняночки яснії ви мої,
Любляночки краснії ви мої,
Не ходіть за квітами на гору,
Не стрічайтесь чорному упирю.

Бо не такі файнії упирі,
Як ми, хлопці, гарнії дударі,
Упир стріне панночку на біду,
А ми славно граємо на дуду…

Сп'янілі пани, забувши шляхетський гонор, несамовито витупцьовують бадьорі мужицькі танці. Ходить ходором підлога під сотнями ніг. Підтоптані пани тягнуть у танок молодих панянок, вигинаються, кокошаться, в'ються джигунами навколо них, лисніючи спітнілими обличчями.

А за Сяном на горі, в чагарниках чорного терну, зібралися лісовики, їхній отаман не відводить погляду від панського палацу, уважно прислухається до музики, що лине з відчинених навстіж вікон.

– Чуєте? «Упиря» грають. Час!

Лісові люди в'юнкою стежкою збігли в долину. Крадькома, наче рисі, підійшли до муру, що оточував панський палац, причаїлися. А за муром несамовито ревла музика, веселилися пани, здригався палац від галасу та тупоту ніг. Хлопці-дударі старалися, щоб гучніше звучали флояри, щоб почули музику там, за Сяном.

– Ба-бах! Бабах! Бах! – несподівано вдарили постріли за вікнами.

Тієї-таки миті вихором кинулася до палацу ватага невідомих людей у білих полотняних штанях і сорочках, обтягнутих кептарями з овечої шкіри, в постолах, а то й босих. У кожного на очкурі при боці топірець, а у руках пістоль, на обличчях – маски, які не менш, аніж топірці та пістолі, наганяли жаху. Замиготіли в повітрі топірці – і падали порубані вельможі з застиглим в очах смертельним жахом, верещали пані й панянки, кидались у вікна й двері до смерті налякані нежданою навалою:

– Рятуйте-е-е!

– О-о-ой!

– Де гайдуки, пся крев? Де?

А дударі не вгають:

Ой за Сяном-річкою на горі
Розгулялись нічкою упирі…

Зникли нападники так само несподівано, як і з'явилися, підпаливши на прощання палац.

– Утекли? – тремтячим голосом спитав літній панок, вилазячи з-під столу.

– Зникли нечисті, – прошепотів хтось. – Це ви, пане Дульський?

– Я… Куди ж поділися гайдуки? – заридав скривавлений панок.

– Головою наклали біля брами… На власні очі бачив – сокирами їх, сокирами… Саме в ту нещасну хвилину я у вікно визирнув. Не встиг слова мовити, як стріляти почали… Єзус-Марія, яка страшна подія!.. Тікаймо, бо згоримо… Опришки червоного півня пустили!

– А де ж хлопи, пся крев, чом не гасять пожежу?

– Тікаймо, поки живі!

А нападники були вже на вершині Ведмежої гори. Отаман з гаківницею в руках і топірцем при боці обвів поглядом свою ватагу:

– Всі тут, ніхто не загубився? – витер капелюхом обличчя, зітхнув з полегшенням: – Молодці дударики, файно веселили шляхту!.. А тепер геть звідси, бо насунуться гайдуки – не вистояти нам. На Лемківщину подамося вовчими стежками, почастуємо ще вельможних. А поки що – спочинок перед дорогою, на той бік Сяну.

Як тільки загриміли постріли, Фелікс Потоцький метнувся із зали, лабіринтами палацу вислизнув на подвір'я, скочив охляп на коня та й помчав у чорну ніч. «Казала ж сербіянка Мавра, щоб не будувалися під Ведмежою, бо то прокляте місце, сам люцифер поселився в тих скелях», – згадав Потоцький ворожку.

Усю ніч острожив коня і лиш опівдні добувся до Любліна, до свого палацу, і, не кажучи нікому ні слова, знесилений, повалився в пухкі перини. Прокинувся перед заходом сонця і вийшов до дружини.

– Чого так змінився на лиці, любий мій? – спитала Жозефіна. – Чи занедужав, чи сон поганий наснився?

Чоловік розказав про те, що скоїлося в Бялуві. Заридала Жозефіна, заламала з горя білі руки:

– Де ж гайдуки наші, де жовніри? Вези мене звідси до Тульчина, бо опришки й сюди дістануться.

– Не тужи, люба моя, не плач. Усе буде гаразд. Поїдеш на Поділля, а я – до Варшави. Викладу там свою думку: треба лаштувати військо. Вогнем і мечем нищити здрайців!

Через кілька днів з подвір'я люблінського палацу Потоцького викотилися дві карети. Кожну супроводжували по сотні озброєних вершників з полку люблінського воєводи. Вони охороняли графа Фелікса Потоцького, який терміново виїжджав до Варшави на сейм, та Жозефіну, що тікала до Тульчина, далі від неспокійних околиць.

Розділ четвертий
У Жванці

Сонливе подільське містечко Жванець, у якому розташувався загін польського прикордонного війська, облетіла звістка про прибуття відомого дипломата Боскампа Лясопольського. У цьому забутому королем і Богом куточку ніколи ще не бували визначні особи, тому візит людини, котра спілкується з володарями країни, викликав у мешканців неабияку цікавість. Місцеве шляхетне панство, ба навіть обиватели, підбадьорені місцевим чиновним людом, а щонайбільше – жванецьким комендантом, командиром прикордонного загону, капітаном війська польського Юзефом Вітте, старанно готувалися до зустрічі, плекаючи невиразну надію на те, що королівський посол чимось ощасливить їхнє сіре й буденне життя. Найбільше турбот про зустріч проявив капітан Юзеф Вітте. Він клопотав про те, щоб з першого ж кроку на жванецькій землі посол відчув себе як вдома, щоб якнайстаранніше прислужитися йому всією міською громадою, бо їде посол до самого короля, і хтозна, що може він наговорити володареві Речі Посполитої, якщо не догодиш йому чимось.

Нарешті настав день 27 червня 1778 року. Святково одягнений люд попрямував на Кам'янецьку рогатку. Попереду – командир прикордонного загону, комендант Юзеф Вітте, поруч нього – сурмачі з мідними трубами, за ними – жванецька шляхта. Як тільки вийшли за міську браму, хтось вигукнув:

– Їдуть!

Командир загону подав знак рукою, і зустрічальники вишикувались обабіч дороги з прапором і хлібом-сіллю на вишитих рушниках. Коли посольський екіпаж наблизився, прапороносець підняв над головою знамено з вишитим шовковими нитками ожелом бялим у центрі, й сурмачі тричі засурмили «віват!».

До екіпажу Лясопольського підійшли служиві з загону війська польського, підхопили посла під руки, допомогли йому зійти на землю. Почалися вітання. Пан посол попросив коменданта Юзефа Вітте швидше кінчати цю церемонію, бо він і дружина надто втомилися в дорозі, і, крім спочинку, зараз їм нічого не треба.

Оточений почтом екіпаж покотився до міста. Ударили дзвони на дзвіницях костьолу і православного храму, вітаючи високого гостя. На вулиці висипали старі й малі – не часто ж буває у Жванці така оказія.

Жванець – невеличке місто на Дністрі, оточене пагорбами Подільського плоскогір'я. Невеличкі будівлі під черепицею, ґонтою та соломою туляться одна до одної. В центрі – крамниці, корчми, ремісницькі майстерні, велика, обнесена кам'яним муром ярмаркова площа, гуральня, цукерня, довжелезні ряди гамазеїв. Найпомітніші споруди – двоповерховий будинок Юзефа Вітте, костьол, православна автокефальна й уніатська церкви та ще з червоної цегли синагога. Вони зводяться над ветхими ремісничими халупами, задивляючись у швидкоплинні води Дністра, який розділяє землю на два світи: по цей бік – польські володіння, по той бік – турецькі. Видно, як там никають уздовж берега вояки Хотинського паші.

– Спокійно? – спитав Лясопольський Юзефа Вітте, кинувши у той бік.

– Слава Єзусу.

Проїхали вздовж кордону і зупинилися біля двоповерхового, не вибагливої архітектури будинку.

– Мій дім, проше пана, – сказав Юзеф Вітте.

У кімнаті, що виходила широкими вікнами на Дністер, між командиром загону і послом відбулася довга розмова. Боскамп Лясопольський розповів про свої дипломатичні справи, про невільничий ринок, про грекинь.

– Цих красунь маю запрезентувати його мосці ясновельможному крулеві нашому Станіславу Августу Понятовському, – зізнався посол.

– Мушу засмутити пана посла не дуже приємною звісткою, – ніяковіючи, сказав Юзеф, намагаючись не дивитися співрозмовникові в очі.

Той відкинувся на спинку крісла, пильно глянув на худе, гостроносе обличчя жванецького коменданта:

– Що то за прикра новина, пане капітан?

– Її величність імператриця австрійська Марія Терезія довідалась якимсь чином про гречкинь і впала в гнів великий. Вона заборонила будь-кому ступати на землю Австрійську, маючи при собі купленого раба чи рабиню. Учора кур'єр варшавський прибув з орденом нашого круля, якому наказано попередити вашу мосць про це, оскільки шлях звідси до Варшави пролягає через Австрію. Прошу вибачення, пане посол, за гірку новину. Мені конче неприємно говорити вам про це, але ж воля ясновельможного над усе, і я не можу не виконати свого обов'язку.

Вислухавши Юзефа Вітте, Боскамп Лясопольський зневажливо відвернувся до вікна. Пальці правої руки задріботіли по столу. А тим часом Вітте вийняв із шухляди папір.

– Проше пана, ось наказ короля. Лясопольський недбалим рухом відмахнувся.

– Пане капітан, ви щасливіший за нашого ясновельможного короля, бо ці райські створіння залишаться вам. Ви нежонатий, молодий, візьміть собі на втіху. А я відчуватиму себе щасливим від того, що врятував дівчаток від гарему.

– Дуже вдячний вам, пане посол, але ж ви заплатили такі великі гроші.

– Що – гроші! Знали б ви, як сумуватиме пані Лодзя, яка вже поріднилася з ними… Та що маю робити… Воля його величності – то є воля самого Бога… Так, так… Лишаю вам дівчат, а розбагатієте – тоді й рахунок зведемо.

Після недовгого відпочинку Боскамп Лясопольський покинув Жванець і через Хотин виїхав до Польщі. По дорозі завітав до тамтешнього паші й зустрів у нього Жозефіну Потоцьку, яка проїздом на Поділля зупинилася для короткого спочинку. Вона розповіла про подію у Бялуві.

– Вітчизна – то є рідна мати, якщо тебе ніхто не бентежить. А коли над твоєю головою висне хлопська сокира, то розкішні палати здаються тюрмою, а вітчизна – мачухою, – сказала графиня, закінчивши розповідь про Бялувських нападників.

– А що маємо робити, щоб мужицькі ватаги нас не збиткували? – спитав посол.

– Гармат і шибениць треба більше мати. Кожен повинен знати своє: пану панувати, а хлопу – ціпом махати.

Увечері Жозефіну зустрічали у Жванці. Вітте влаштував на її честь вечерю, потім танцювали. Запрошене з приводу такої оказії місцеве панство не сподобалося Потоцькій. Вона сказала сестрі Юзефа Теклі Аксамітовській:

– Не заздрю вам. Життя у цьому Жванці сіре, як осіннє небо. А тутешні панки – свині в сюртуках, плямкають за столом, як поросята.

– Я б охоче покинула Жванець, поїхала б до батька в Кам'янець. Там і маєток, і товариство знатне. Та що мені робити? Юзеф нежонатий, за ним нагляд, як за дитиною, потрібен. Ні, тут без хазяйського ока не обійтися, бо з брата господар нікчемний, знає лише службу та картярський стіл…

– То швидше оженіть його, бо дім без господині – сирота.

– Де там! Стільки файних панянок траплялося, багатих і роду знатного – жодна йому не до вподоби. Вередливий дуже.

– А батько ваш як? – спитала Жозефіна.

– Слава Єзусу. Комендантом у Кам'янці. А з матінкою гірше. Хворіє часто.

Текля запросила Жозефіну до дівочої кімнати. Дівчата збиралися спати. З розпущеним довгим волоссям, у білих нічних сорочках, вони нагадували русалок, які щойно виринули з дністровських вод.

– Хто ви такі? – вражена їхньою красою, спитала графиня. Грекині мовчки перезирнулися.

– Не вміють по-польськи, – сказала Текля і заговорила з ними по-грецьки.

Дівчата пожвавішали, защебетали, перебиваючи одна одну. Текля розповіла Жозефіні про їхні пригоди.

– У пана посла непоганий смак! – вигукнула Потоцька. – Гадаю, не дуже охоче розлучився він із таким товаром. А що вони робитимуть у вас?

– Нехай живуть. Жаль сиріток.

– Чудова окраса вашого дому, Текле. Уявляю собі, як вони граціозно заходять до зали, несучи тацю з кавою. У Тульчині маю молоду татарку. Вона на голові несе глек із вином – і хоч би хлюпнула! Не йде – лине, любо дивитися… Навчіть їх, Текле, польської мови, чемності, це ж ні їм, ані вам не завадить.

Наказавши дівчатам помолитися та й лягати спати, жінки пішли на відпочинок.

Розділ п’ятий
«Нє позвалям!»

Великий сейм зібрався восени. Люті вітри шугали вузькими вулицями та провулками, гнали опале листя. Каркало в сірому небі ненажерливе гайвороння. Олов’яні хмари марудливо повзли небом, зрошуючи землю холодними дощами.

До королівського палацу з усіх усюд стікався найрізноманітніший люд – у розкішних каретах, диліжансах, у розмальованих фаетонах, на простих, невибагливих бричках. Ішли пішки варшавські панки в суконних кунтушах, замшевих чоботях на високих підборах, а деякі у фраках і циліндрах, під чорними парасольками. Депутати сейму квапилися до Зали законів, у якій повинні вирішуватися в ці сірі осінні дні важливі державні справи.

Не дуже знатні варшавські панки, цехмейстери, мануфактурники, власники майстерень і крамничок юрмилися перед королівським палацом, сперечалися, пророкували великі зміни, чекаючи від сейму важливих рішень. Ось панок у синьому кунтуші, в червоних чоботях розмахує згорнутою парасолькою, намагається усіх перекричати:

– Панове! Послухайте, що вам скажу: я маю ткацький цех. А який то цех? Сміх, та й годі, дерев’яні верстати! Хіба зітчеш на ньому добру тканину? Англійські машини треба купувати, а нема за що, бо нашу матерію вельможні не купують, з-за кордону привозять, бо та краща. А чим будемо робити гарну матерію? Путніх машин нема, робочих рук нестача, бо магнати хлопа на припоні тримають. Де взяти робітника, я вас питаю? Хлоп мусить бути вільним, тоді й ремісництво не животітиме. Захоче біля землі поратися – нехай, а потягне його до міста в ремісники – просимо. Вольність хлопу потрібна, бо в тій вольності сила держави.

– Нехай король робить, як в Англії та Франції, нехай податки з ремісника не дере та й нам дихати дає! – гукає хтось із ремісничого люду.

– Король зробить так, як Четвертинський і Потоцький скажуть, а ми погаласуємо тут та й розійдемось!

– А якби тих Четвертинських і Потоцьких за барки – та й із сейму? Загарбали пів-Польщі, прибрали до рук нашого круля, та й мички з нього микають. Вольність хлопу, вольність ремінніку!

– Нєх жиє вольносць! – вигукувала попід вікнами королівського палацу юрба.

А в Залі законів точилася сварка. Хелмський посол Гродзенський потряс стиснутими кулаками перед депутатами:

– Вітчизна наша в небезпеці! Пруссія та Австрія готові роздерти її на шматки. А чим зможемо захиститися від ворогів? Не можемо, бо магнат свої груди не підставить під ворожі стріли, а хлоп не стане боронити своєї тюрми, бо ж панщина – то тюрма для нього.

– А що пан радить?

– Свободу хлопу дати, щоб він відчув себе громадянином держави.

– Нє позвалям! – загуділи магнатські ложі.

– З ремісника податки не дерти, бо й так ремісниче діло занепало. Перед усім світом соромно – в чужих чоботах ходимо, чуже сукно носимо, бо бідне наше ремісництво за браком грошей ані взуття, ні одежі путньої зробити не може. Скасувати податки з майстрових людей!

– Нє позвалям!

– Карпати кишать опришками, горять маєтки в Галичині й на Поділлі, бо хлопа за скотину маємо, панщиною його замордували, тому він мстить нам сокирою. Дайте волю йому, дайте хліб, щоб людиною відчув себе. Хлоп потрібен для захисту вітчизни!

З магнатської ложі підвівся Фелікс Потоцький. Гидливо скривився на Гродзенського.

– Ваші промови, пане посол, для вітчизни нашої – як свічка для порохового погреба. Ви підбурюєте поспільство на бучу. Нє позвалям! Не дамо зрівняти простолюдина з благород-

ним панством. Хлоп є хлоп, і його доля Паном-Богом визначена: землю орати і вірно служити своєму господареві. Але хлоп нині розбестився, і його треба приборкати. Закликаю, панове посли, до захисту нашої шляхетської гідності від сірого бидла! Не доведи Господи до нової Коліївщини! А нею пахне від слів пана Гродзенського… Дарую в королівську скарбницю грошей на придбання гармат у кількості, достатній для озброєння ними одного полку.

– Нєх жиє наша свєнта вольносць! Віват! – вибухнула зала. Потоцький з почуттям переможця повернувся на своє місце серед найпочесніших депутатів сейму. Северин Ржевуський, Ксаверій Браніцький та Антонін Четвертинський, за якими стояла шляхетська еліта, потиснули йому руку. Зала клекотіла оплесками.

Гродзенський спокійно сидів у ложі, суміжній з магнатськими, вдивлявся ясними очима в обличчя вельмож і ледь помітно усміхався гіркою, скептичною посмішкою. Князь Четвертинський нахилився до нього і посварився пальцем:

– Пане посол, ви намагаєтеся зрівняти шляхту з хлопським поспільством. Не буде так! Нє позвалям!.. Нє позвалям, бо то є прямий шлях до загибелі ойчизни нашої!

– Рабство – ото найстрашніша небезпека для Речі Посполитої. Я стояв і буду стояти за свободу простого люду. Тільки вільні громадяни зможуть урятувати батьківщину від загибелі.

– О, який ви хоробрий! Хвалю за сміливість! Але Польща, будьте певні, ніколи не почує вашого надто бойового заклику.

– Польща, пане Четвертинський, не обмежена стінами цієї зали…

– Це так. Але її доля мусить вирішуватися тільки тут і лише елітою нації, а не на пляцу галасливим натовпом.

– Історія покаже, хто повинен вирішувати долю батьківщини, – сказав Гродзенський і відвернувся від Четвертинського.

Розділ шостий
Сестриця Текля

Текля Аксамітовська ось уже другий тиждень гостює в Тульчині у Жозефіни Потоцької і не може нахвалитися своїми грекинями.

– Такі ж вони розумненькі, графине, що й не знаю, як вам сказати. Марія вже польською молиться і розмовляє, а Софія й французькою трохи. Тямущі – дай Боже кожній панській дитині такий розум мати. А які сукні їм злагодила! Вийдуть до танцювальної зали – на них тільки й дивляться гості, наче на справжніх шляхтянок. Жванецькі паничі вже починають увиватися коло них.

– Ви, сестро, не дуже з ними панькайтеся. Досить, що хлібом годуєте та одягаєте, а ви ще до танців призвичаюєте. Нехай прислужують і Богу дякують, що не в гаремі живуть, не в нехриста-турка, а в шляхетському домі. Ой-йой, сестрице, дуже ви з ними панькаєтесь…

Текля Аксамітовська ще з хвилину тому мала намір сказати, що брат Юзеф давно вже фліртує з Марією, але, вислухавши графиню, прикусила язика: осудить Потоцька, рознесе плітку по всьому світу, мов сорока. А між тим, пильно вдивляючись у Теклине обличчя, Жозефіна спитала:

– А що пан Юзеф – чи не запаморочили йому голову красуні?

Від такого запитання Текля розгубилася, спочатку не знайшлася, що відповісти. З того, яким тоном було поставлене запитання, із лукавого погляду співрозмовниці зрозуміла, а може, лише запідозрила, що графиня дещо знає. Та й як не дізнатися, коли у шляхетських родинах Жванця і Кам'янця тільки і мови, що про флірт Юзефа з заморською красунею. Хіба не могла така новина докотитися й до Тульчина? Поміркувавши, Текля вирішила викласти тульчинській господині всю правду.

– Як сестриці рідній, тайну вам розкрию. З глузду з'їхав брат мій любий… Марія, старшенька грекиня, мізки йому затуманила…

– Отакої! – сплеснула руками Жозефіна. – Оце новина! Дійсно – розуму позбувся! Та чи світ вузьким для нього став, чи красуні в Полонії перевелися? У Кам'янці, Вінниці, Брацлаві, по всьому Поділлю он скільки знатних, багатих, шляхетного роду красунь, а він… Ні, сестрице, крий вас Боже женити Юзефа на тій грекині. Не себе одного, всю еліту польську, шляхетство наше ославить!

Жванецька гостя сконфужено слухала графиню, не перечила їй, не захищала брата, бо знала, що Потоцьку не переконати. В глибині душі каялася, що так необачно виклала все про Юзефа і Марію, усвідомивши, що слово не горобець – назад не вернеться.

Поверталася Текля Аксамітовська з Тульчина взимку. Одноманітний краєвид, монотонна їзда, рипіння снігу під полоззям хилили на сон.

– Не спіть, пані, в дорозі. Потерпіть до Вінниці, а там і спочинете у теплі та затишку. Он уже Вороновиця показалась, а звідти до Вінниці недалеко, – сказав машталір.

Він час від часу озирався, поправляв сидіння, стежив, щоб із Теклі не сповз накинутий на неї теплий ведмежий кожух. Вона сердилася на старого, що не давав у дорозі заснути, і думала: «Як воно там у Жванці? Чи справилася без мене двірня?» І, згадавши, кого лишила замість себе на господарстві, заспокоїлася.

Від'їжджаючи до Тульчина, вона домовилася з пані Лоською, вдовою полковника, який загинув на турецькій війні, що та буде назирати за домом, опікати брата і грекинь. Пані Лоська, добродушна й чемна жінка, по давній дружбі допомагала родині Вітте у всьому, бо і Юзеф, і його сестра не дуже практичні в господарських справах, і якби не вона, то безпорадний господар давно б розвіяв усе майно. Щоденні бенкети, численні гості та картярська гра, в якій Юзефові не дуже таланило, потребували грошей. А де їх стільки взяти? Юзефів батько, кам'я-

нецький комендант, генерал Ян Вітте, скупий на руку. Маєтностей та грошей у нього чимало, та синові, крім невеличкого жванецького маєтку, нічого не дав, хоч той вже кілька років має пристойну посаду, живе самостійно, без батьківської опіки.

– Поки не зів'єш сімейного гнізда, не проси ні злотого. Не дам, бо знаю нежонате офіцерство – розтринькує усе на світі, отак і ти, – сказав старий синові і вперто стояв на своєму.

Текля знала батьківський норов: зарікся нічого не дати – то й не жди. Старий невблаганний. Треба жити на власний заробіток. Як могла, вона стримувала брата від зайвих витрат. Той не слухався, щодня приводив додому ватаги охочої до чужого меду місцевої шляхти, і сестра розуміла: якщо таке буде й далі, то оця жванецька сарана в синіх кунтушах пустить брата по світу з торбами, і попросила пані Лоську бути наставницею і радником у домі, бо лише їй підкорявся Юзеф. Владна, розумна, вона прибрала до рук челядь, господарство і самого господаря. Разом з Теклею визначала, куди й на що витрачати гроші, коли й з якої нагоди влаштовувати бенкет, кого запросити в гості. Рідше стала гриміти музика в домі Вітте, сіра жванецька шляхта стала забувати сюди дорогу. А коли і влаштовували пишні вечори, то лише заради високих гостей із Варшави, Тульчина чи Брацлава.

Заходилася Лоська й коло грекинь. За тривалі роки перебування з чоловіком у Парижі вона надбала деякої культури, добре розуміла мистецтво, особливо музику, і, як щиросердна людина, передавала свої знання обділеним долею дітям. Текля навчала їх польської мови, а вона – французької й латини, світських танців та аристократичного поводження. Коли Текля на запрошення Жозефіни Потоцької поїхала до Тульчина, то була спокійна, впевнена, що вдома все гаразд.

У Вінниці Аксамітовська довго не затрималася, переночувала у знайомого ксьондза і вирушала далі. Зранку морозило. Потім пригріло сонце. Сніг зволожувався, налипав на полоззя. При дорозі борсались у снігу горобці – на теплінь, і машталір, побоючись, щоб зовсім не розкисло, прудкіше гнав коней. Сани сіпало, швигало на всі боки, і це дратувало Теклю.

За Деражнею пішли ліси – густі, чорні, глухі. Щоб розважити, машталір узявся розповідати Теклі різні бувальщини.

– Років з десять тому ці ліси гайдамаками кишіли. Ні пройти, ні проїхати не можна було. От якось, на Спаса, везу пана біскупа до Вінниці. Барські федерати жовнірів приставили охороняти його особу. Їду, і не страшно мені. Думаю: жовніри на добрячих конях, зі зброєю огневою та шаблями – хто їх зачепить? Коли гульк – ватага з лісу, хто з кілком, хто з пістолем. Коні – дибки, ридван – догори колесами. Не встигли жовніри й шабель з піхов видобути – накрили їх гайдамаки кілками, з пістолів побили. Покінчили з ними, а тоді до святого отця. Лежить він під ридваном ні живий ні мертвий. Витягли звідти та регочуть: еге, мовляв, гарного селезня впіймали. Пан біскуп ледве на ноги звівся, тримається за потовчені боки й плаче, як мала дитина. «Гай, хлопці, – сміється старший гайдамака, – а порахуйте йому ребра!» Підступили до панотця хлопи з биряками. Оце, думаю собі, ще одна смерть вчинена буде. А старший каже: «Не бийте, а рахуйте по-справжньому». Зірвали з біскупа одежу та й почали лічбу: «Одно, двоє, троє…» Збилися. Знову почали – знову збилися. Регочуть, а отець сердешний тремтить од страху, у хлопців пощади просить. Реготали так, реготали, аж один і каже: «Братці, намацав! Одне лише ребро ціле, а решта – в друзки, нема по чому й биряком упереіщити». – «Одне-єдине, кажеш? Та досить і цього, аби було за що гаком зачепити», – сміється другий. Панотець до ніг припав, цілує гайдамацькі личаки, просить не губити його такою лихою смертю. «Гаразд, – змилувався старший гайдамака, – коли вже так гарнесенько просиш, даруємо тобі життя, а нечисту силу з твого тіла виженемо, щоб очистився від скверни і зробився праведним, аки янгол небесний. Ти – католик?» – «Католик, пане гайдамако», – промимрив біскуп. «Так оце ти, сучий сину, православних християн в уніатство тягнеш? Ану, хлопці, перехрестіть його!» Прив'язали голого до полудрабка віжками, взяли в мене батіг – та й шмагати його, шмагати! Аж кров сичить, аж в очах моїх темно від жаху…

– До смерті засікли? – спитала Текля зі страхом.

– Ні. Відшмагали добряче, відв'язали від ридвана та й кажуть: «Тікай, святий отче, до своєї Речі Посполитої, бо потрапиш іще до наших рук – змусимо правити панахиду по твоїй душі». Так голого і відпустили. Тікає панотець, шпортається, падає, знову біжить, а вслід йому регочуть: «Не падай, святий отче, бо зламаєш останнє ребро, ні за що буде й гаком зачепити!» Так того біскупа й не бачив більше. Чи згинув десь у дорозі, чи Польщі дістався, – не знаю, одначе скільки машталірствую, скільки панства всякого перевозив, а його не зустрічав.

– Святий Боже, які ж ті гайдамаки немилосердні! – зітхнула Текля. – А вам лиха вони не заподіяли?

– Ні. Ридван помогли на колеса поставити, покепкували з мене, поглузували та й відпустили з Богом.

Від машталірової розповіді Теклю охопив страх. Їй здавалося, ось-ось вийдуть із лісу гайдамаки, і наказала старому швидше гнати коней…

У Жванці на Теклю чекала новина. Пані Лоська, схлипуючи, розповідала:

– На третій день Різдва поїхали ми на прогулянку в ліс. День такий гарний видався… Надвечір повертаємося додому… Тільки-но порівнялися з першою хатою, раптом з-за тину – собака. Наполохані коні метнулись убік. Сани перекинулися, кучер у сніг сторч головою. Юзеф устиг зіскочити, а Марія – під сани. Смерті не минула б, але сніг врятував… Привезли її додому ні живу ні мертву. Ні слова мовити, ні сісти, ні стати не може. На лиці змінилася, в жар усю кинуло, очі якимись чужими стали. Марта, покоївка наша, підійшла та й шепоче: «Вийдіть, пані, Марія викидати буде…» Нічого робити. Я вийшла. А через якусь там годину – Марта… Показує загорнуте в ганчірці… Мертве… Ой, Текле, сестро моя, не знаю, як я все це пережила!..

– А сказала, з ким нагуляла? – спитала Текля, хоч і не сумнівалася, хто у цьому винен.

– Мовчить. Хоч як не випитувала у неї, а вона – анічичирк. Така вже потайна – не дай Боже… А пан Юзеф нікому в очі не дивиться, та й від неї чомусь відвернувся. Лиш я і Софія не відходимо від Марії… Оклигує потроху, але ще слаба і жовта, як віск.

Помовчали обидві, зітхаючи, а потім Текля наказала покликати Софію. Та незабаром увійшла і чемно вклонилася.

– Сідай… Кинь смутком об землю. Розумію. Шкода сестриці, та не журися. І Марія хай не тужить. Усе буде гаразд. Не чужі ви мені. Скажи, Зосю, хто винен у всьому, хто спокусив? – Текля пильно дивилася в Софіїні очі.

– Не питайте, бо краще за мене знаєте, – відповіла Софія, добре-таки вимовляючи слова, і захлипала: – Не скажу, хоч ріжте. Поклялася до смерті берегти таємницю…

Пані Лоська теж підозрювала Юзефа, але мовчала і пильніше стала пантрувати Софію. Не вберегла Марію, то хоч цю, меншу, треба врятувати від неслави. Вона тепер далеко не відпускала дівчину від себе, весь час була з нею, і далі вчила французької мови. Софія швидко сприймала науку, засвоювала шляхетські звичаї. Пихаті жванецькі панки вже звернули увагу на дівчину. На вечірках та бенкетах в'юнами снували навколо неї, але дівча знало собі ціну – не з кожним шляхтичем і в танок ішла, не з кожним розмовляла. Милуючись нею, Лоська раділа: «Матиму на тім світі спасіння душі, бо сам Бог бачить, скільки добра роблю для сиротини». А Текля говорила:

– Яке велике терпіння маєте, сестро. Піклуєтеся про неї, як мати рідна.

– А що маю робити? Своїх дітей Бог не дав, то хоч чужими натішусь, – відказувала пані Лоська.

Розділ сьомий
Дарунок за коня

Відтоді як з Марією сталося лихо, Юзеф відсахнувся від неї. Давно вона видужала, ожила її краса, а йому байдуже. Нелюбою стала. Взяв, що можна було взяти від дівчини, і відвернувся.

– На те й дівчата на світі існують, щоб їх спокушувати, – виправдовувався він перед людьми й перед власною совістю.

Зустрічей з Марією уникав, навіть на вечірки не ходив, якщо там була Марія з сестрою чи пані Лоською. У такі дні він виїжджав на пікети перевіряти, як несуть службу жовніри його загону, чи, пославшись на поганий настрій або недугу, зачинявся на весь вечір у своєму кабінеті чи спальні.

На тому тижні гостював за Дністром у хотинського паші. Той подарував йому арабського скакуна. Тепер Юзеф цілими днями не злазив з коня, гасав від пікету до пікету вздовж кордону. У Жванці довідалися про цей дарунок, зраділи: значить, не піде турок війною, коли сам паша робить такі презенти командирові польського війська. Налякане недавніми чутками про війну, місцеве панство знову повеселішало. Почастішали бенкети, потекло звичним руслом безжурне шляхетське життя.

На своїх зборах жванецька знать насідала на Юзефа: треба чимось віддячити султанському намісникові. Ліпше мати під боком приятеля, ніж ворога.

Юзеф недовго думав, чим відповісти на дарунок паші, і знову почав збиратися за Дністер. Поки готували переїзд – Дністер після повені ввійшов у свої береги. На кінному дворі жванецькі стельмахи лагодили карету – натягували на колеса нові штаби, обновлювали внутрішню обшивку та бляшаного орла над дашком екіпажа, бо за зиму весь він укрився іржею.

Текля з пані Лоською здивувалися, коли довідалися, що до Хотина Юзефа супроводжуватиме Марія.

– Нехай, – погодилися вони, – може, подобрішає до дівчини, бо зовсім байдужим став.

Марія покірно збиралася в дорогу. Лоська вертіла нею перед дзеркалом, приміряла сукні, пудрила, рум'янила їй обличчя.

– Хай бачать нехристи, які в нас красні панянки, не те що їхні бусурманки з совиними очима.

Юзеф нетерпляче чекав на подвір'ї, поки жінки вирядять Марію. Та ось вона збігла східцями – у шовках, у зеленому капелюшку з павиним пером. Юзеф чемно взяв її за лікоть і повів до карети. В супроводі військового почту екіпаж покотився до Дністра.

Після від'їзду Юзефа й Марії обидві пані, примостившись на канапі в Теклиній спальні, довго перемивали Юзефові кістки. Розмова точилася мляво, жінки від нудьги позіхали, затуляючись пахучими носовичками. Хилило на сон.

Та ось унизу озвався клавесин, спочатку тихо, а потім чимраз гучніше, і невдовзі будинок виповнився чарівними звуками полонезу. Пані завмерли, вслухаючись, потім зійшли вниз і почали танцювати, аж поки не зазирнув у вікно синій березневий вечір. Нарешті Софія втомилася грати, поцілувала жінок і повернулася до своєї кімнати. Пані взялися за карти, раз у раз поглядаючи у вікна – чи не їде з Хотина Юзеф.

Лиш опівночі зацокотіли копита на брукованому подвір'ї. Юзеф приїхав сам. Потираючи закляклі руки, увійшов до вітальні, де його і зустріли жінки.

– Де Марія? – спитала Текля, відчувши щось недобре.

– Потім, потім про неї. Дайте чимось зігрітися. Гукніть Марту, нехай вина принесе… Ні, горілки, бо замерз як цуцик.

– А чи в Хотині не вгощали?

– До біса таке пригощання! Не п'ють турки… Горілки швидше!

Покоївка Марта заметушилась і незабаром поставила на стіл карафку. Не чекаючи, поки йому прислужать, Юзеф сам собі налив і випив. Пані сиділи поруч, мовчки дивилися на нього.

– Там Марія, – показав у вікно, відповівши на запитливий погляд жінок.

У пані Лоської брови сіпнулися догори.

– Нічого не розумію, де це – там?

– У турка.

– Матка Боска! У турка! Скажи, брате, що скоїлося? – вкрай розтривожилася Текля.

– Я виконав заповіт пана посла. Він звелів подарувати від його імені Марію турецькому паші… Не знаю, чимось зобов'язаний він перед турком, – збрехав Юзеф.

– О Боже праведний! – сплеснула руками Текля. – Чого ж про це я не знала?

– І не повинна була знати. Мужчинські це справи, державні. Не про все вам, жінкам, і казати можна було. А тепер кажу: якісь рахунки у пана посла з турецьким начальством. Оце й усе, і не питайте більше.

Розгнівані пані сипали прокльони і на Лясопольського, і на Юзефа, і на хотинського пашу.

– Годі вам! – сердито гримнув на них. – Марії там буде добре, бо вона наймолодша і найкраща серед жінок хотинського гарему.

– Гай-гай! Чекай від турка добра!.. Була дитина, як у раю, а потрапила в пекло, прокляти́й! Ти занапастив дитину! – заходилася плачем Текля.

– Вгамуйся, сестро! – став умовляти брат. – Що я мав діяти? Така воля посла, я тільки її виконавець.

Розділ восьмий
«Нашого гнізда сокіл!»

З Кам'янця примчав посланець. Навіть не спішившись, вийняв із-за пазухи пакет, подав Юзефові, козирнув під зелену конфедератку і повернув коня до брами.

– Гей, а жеребця свого годувати не будеш? – гучно кинув Юзеф запитання услід вершникові.

– Він ситий, пане, а мені ніколи. За сонця треба дістатися Лядова, – відповів і приострожив гнідого.

Юзеф вертів у руках пакет, обліплений товстими восковими печатками. Впевнившись, що їх не пошкоджено, розірвав пакет і вийняв папір.

– Еге! – всміхнувся, прочитавши послання кам'янецького коменданта. – Відчуваю твій характер, батьку. Пишеш до рідного сина, а так, наче до чужого.

Ян Вітте викликав сина до себе. Це було доречно, бо Юзефу хотілося зникнути з дому, щоб не чути голосіння жінок, їхніх докорів, не бачити сліз, якими вони оплакували Марію. Ще раз прочитавши листа, наказав негайно лаштувати в дорогу карету, і за якусь годину його екіпаж викотився на кам'янецький шлях.

Стояли погожі березневі дні без вітру і дощів. Дорога після талих вод просохла. Весна задзвеніла над степом. Де-не-де по ярах та видолинках ще біліли останні клаптики снігу. Земля парувала і пахла вільгістю, молода травиця прокльовувалася з ґрунту блідо-зеленими голками. На придорожніх в'язах та осокорах несамовито каркало гайвороння, лагодячи торішні гнізда. Юзеф з вікна карети милувався краєвидами подільських просторів, що тільки-но прокинулися від зимової дрімоти. Якась безтурботність полонила його. Військові клопоти, Маріїна доля, Теклині сльози та гнівні докори пані Лоської – це все не тяжіло над ним. На лоні природи приємно лоскотали інші думки. Він мріяв про Софію: «Де ж ти взялося на мою голову, любе дівча? Заради тебе я й Марії позбувся».

Солодкі мрії, весняна теплінь розморили Юзефа. Він подався в глибину карети, ліг і невдовзі заснув, заколисаний їздою.

Пізно ввечері екіпаж виїхав у Кам'янець. Ян Вітте зустрів сина у передпокої:

– Дорогий гостю! Дай-но поцілую тебе… Ще раз, іще… А тепер відступися трохи і стань струнко, як личить воякові. Хочу бачити, чи не зігнула тебе служба.

Син поправив на голові конфедератку, обсмикав мундир і виструнчився. Чорні, хвацько закручені вуса вдало доповнювали портрет бравого офіцера. Ян Вітте заклав назад руки і обійшов навколо сина, задоволено ляснув по плечу:

– Нашого гнізда сокіл!.. Піди до покоїв, матері покажися, обійми її любенько. Вона не знає, що ти прибув. Зрадіє. Іди. А потім ми з тобою віч-на-віч. Державні справи, сину. Важливі… Іди.

Генерал довгенько чекав у своєму кабінеті. Нарешті відчинилися двері, і, подзенькуючи острогами, увійшов Юзеф.

– Сідай, капітане, – сухо мовив старий.

Перед Юзефом тепер був не той Ян Вітте, рідний батько, що годину тому так палко розцілував його в передпокої. Перед ним сидів генерал, гроза офіцерства всього Поділля. Не лишилося й сліду від лагідної усмішки та батьківської теплоти в старих очах.

– Як поводиться турок? Чи не бентежить наших кордонних охоронців? – спитав батько.

Юзеф довго розповідав про службу на кордоні, про дружбу з хотинським намісником турецького султана. Ян слухав і схвально кивав головою.

– То добре, що з турком спокійно. А хлопи не збиткують?

– Не чути.

– Може, в Жванці й не чути. А я з усієї Подолії доноси маю… У Ямполі гамазеї збіжні розграбували. Під Ушицею фільварок пана Бинди з димом пустили… В Славутському лісі знову левенці об'явилися… Дивись – і до Жванця доберуться.

– Моє діло кордони пантрувати, а не фільварки. На те є надвірні. Хай не дрімають… Розжиріли на панських харчах, наче кнурі, то й не здужають із хлопами впоратися!..

Генерал підвівся з-за столу, недобре глянув на сина:

– Приборкання хлопа – то є захист Речі Посполитої. Ворохобне бидло плюндрує панські маєтності й цим замордовує еліту польську, цвіт ойчизни нашої. Бунтівники – то найнебезпечніші вороги!

– Але ж у нашій окрузі тихо. Я не впевнений, що у Жванці хтось може заворохобитися.

– Не впевнений… Капітанське око далі власного носа нічого не бачить… А я бачу… Маю папери з Варшави. Ясновельможне панство здобуло на сеймі велику перемогу над зрадниками ойчизни, які намагалися розв'язати хлопу руки, вольносць йому дати… Великий сейм ухвалив: віднині кожен хлоп мусить три дні на тиждень у пана працювати. А ще вирішили зробити земельний переділ – дати хлопу гірші землі, бо на родючих він розпаскудився й починає з жиру казитися… У Жванці, кажеш, тихо? А почнеться земельний переділ – побачиш, що буде. Отож готуйся до всього. Заворушиться якесь село чи хутір – кидай на бунтівників військо, винищуй поганих огнем і мечем!

– Тепер розумію, що до чого, – сказав Юзеф, вислухавши батька, – і прошу не сумніватися: ваш син, шляхтич і офіцер війська польського, зуміє постояти за честь шляхетства й ойчизни нашої.

– Від тебе чогось іншого і не чекав… Вважай, що розмові край. Про державні справи… А тепер інше питання маю до тебе. Мати нічого не казала?

Юзеф зашарівся, не знав, що відповісти.

– Ну, ну! – підбадьорив батько. – Тридцять років – такий вік, коли не червоніють!.. Ось що скажу: годі байдикувати. Панянку тут присватали тобі. Шляхтянка. Файна пара буде.

– Воля, батьку, дорожча мені.

– У твої роки пора з нею прощатися.

– Але ж не до вподоби мені Сарнецька. Негарна дуже.

– Мгу!.. А де ж знайдеш таку, щоб і вродлива, і багата? Вона у батька одна. Всі маєтності їй дістануться…

Юзеф похнюпився.

– Подумати треба, батьку. Це така справа… Треба все зважити.

Розділ дев'ятий
Софія

Уже місяць, як Юзеф повернувся з Кам'янця, а ще й досі не сповістив батьків про своє остаточне рішення.

– К бісу оту Сарнецьку! Не люба вона мені! – махнув на неї рукою.

А Софія уникала його з тих пір, як він спровадив Марію хотинському паші. На вечірках цуралася, все з пані Лоською та зі жванецькими паничами в танцях крутилася. Вередливою стала, немовби й не жебрачка вона, а пещена панянка. Авжеж, це пані Лоська винна – навчила її панських манер, тепер до неї, наче до королеви Амалії, на золотій колясці не під'їдеш. Юзеф глянув у вікно і побачив Софію. Дівчина йшла із саду з букетом квітів, граціозна, прекрасна, в блакитній шовковій намітці, кінці якої тріпотіли від вітру, як прозорі крила. Ось уже чути її кроки на сходах. Рипнули двері кімнати. Юзеф підвівся з-за столу, оглянув себе в дзеркалі, підкрутив вуса – джигун джигуном. Не спитавши дозволу, зайшов до Софії. Вона тримала в руках кришталеву вазу, збиралась опустити в неї квіти.

– Який красивий букет! Але ви ще краща! – промовив Юзеф.

Дівчина здригнулася, кинула на стіл квіти.

– Волію, пане, щоб ніхто з чоловіків до моїх покоїв не заходив!

Зневага, що спалахнула в її погляді, образила гонористого Юзефа, розбудила у ньому гнів.

– Як господар цього будинку, маю право ступити у кожен його куточок.

– Але не тоді, коли у ньому самітна дівчина. Це не пристойно й не гідно порядної людини.

– Дівчині, купленій на невільничому ринку, велика честь побувати в обіймах вродзонного шляхтича! Негоже їй ображати свого благодійника!

Юзеф ступив до неї.

– Геть! Геть! – загукала Софія. Вона метнулася до канапи, вихопила з-під подушки кинджал. – Не чіпайте! Смерть заподію! Не займайте! Геть!

Юзеф сторопів. Він дивився на дівчину безтямними очима і важко дихав. Софія стояла перед ним рішуча й люта, як вовчиця. Несамовитий погляд очей, напруження кожного м'яза свідчили про те, що гостра зброя опинилася в її руках не випадково.

– Не підходьте! Я зумію себе захистити!

– Що з тобою, Зосю?! Вгамуйся!.. Я кохаю тебе! – отямився Юзеф.

– Знаю, чим скінчилося ваше кохання з сестрицею моєю. Гірка її доля й мене розуму навчила…

– Софіє, я не зичу тобі лиха. Небо бачить – люблю тебе щиро. Я піду звідси негайно, цієї самої миті, але скажи хоч єдине радісне слово!

– Облиште мене! Ідіть звідси, ідіть! – Дівочий голос тремтів, очі палали.

Юзеф хотів ще щось казати, але не міг. Незвичайна рішучість дівчини відняла у нього волю, приголомшила. Похнюпившись, він мовчки пішов геть.

Софія ще якусь мить стояла мов закам'яніла, та коли за Юзефом зачинилися двері, враз відчула слабкість у всьому тілі, душевну порожнечу й сум'яття.

– О Боже! – Дівчина обхопила долонями скроні й кинулася на подушки. – Маріє, сестро, тепер настала і моя черга!.. Гірка наша доля, сестро!..

Увечері Софія розповіла про все пані Лоській. Дівчина дивилася на неї, не розуміючи, похвалить вихователька за кинджал чи осудить.

– І ти могла б це зробити? – суворо спитала Лоська.

– Змогла б…

Очі Лоської стали великими. Видно, злякалася того, що почула від Софії.

– Боронь Боже, доню! Не бери на себе такий великий гріх!

– А сестрицю мою Марію зганьбити й віддати в рабство – не гріх?

– Така наша доля жіноча.

– Я не хочу такої долі! Не хочу!

– Не перша ти… Ну, заспокойся! Час загоїть душу, забудеш образу, – сказала пані. – Кажеш, пан Юзеф засмучений пішов від тебе?

– Так.

– Значить, совість у ньому прокинулася… Це добре. Але він не вгамується, не відстане від тебе… Послухай мене, Зосю. Не цурайся його, але й волі не давай, не допускай близько. Скажи: тільки після шлюбу.

– Не любий він мені, пані.

– Дурненька. Чи забула, хто ти така?.. А пан Юзеф – шляхтич, роду знатного. Яка панянка не піде за нього?.. Роби, як раджу. Щастя тобі хочу.

Софія нічого не відповіла.

– Ну, годі, – сказала Лоська, – ходімо танцювати!

Жінки пішли до салону, куди незабаром, як метелики на світло, позліталася жванецька шляхта.

Юзеф повернувся додому, коли танці були в розпалі. Став осторонь, сперся ліктями на підвіконня. Пропливла в парі з Лоською Софія, зиркнула на нього колючим поглядом.

– Сатана! – тихо, майже пошепки відповів Юзеф на той погляд і пішов до свого кабінету. Він ліг на канапу, не скинувши навіть одягу, заплющив очі. А в уяві – Софія. «Може, одружитися з нею?.. А хто ж дозволить такий шлюб?.. Шляхтич – і жебрачка! Ні! Ні! Це ганьба для всієї родини. Відцураються батьки, відсахнуться друзі. Король позбавить офіцерського чину, небо впаде на мене чорним прокляттям… О, яка нечиста сила наслала її на біду мені?!»

Сестра Текля Аксамітовська і пані Лоська бачили, як страждає Юзеф, впевнилися, що не минути йому заручин із грекинею, і докладали всіх зусиль, аби ще краще «обтесати» Софію. Вони частіше стали їздити з нею в гості до Вінниці, Брацлава й Тульчина, при кожній нагоді пускали чутку, що дівчина походить з династії візантійських імператорів, що Боскамп Лясопольський викупив її з полону в турецького султана.

У шляхетських родинах цю побрехеньку сприймали за щирісіньку правду. Софія своєю класичною грацією, розумом і аристократичними манерами, набутими в домі Вітте, підтверджувала це.

Незабаром жванецьке життя потьмяніло в очах грекині від сяйва та розкошів вінницьких і тульчинських палаців. Навколо Софії почали увиватися жонаті й нежонаті пани, які стояли на вищому, ніж Юзеф, шляхетському щаблі. Це до болю дратувало його. Він страждав од ревнощів і не знав, як схопити жар-птицю, котра пурхає над самісінькою головою, а до рук не дається.

Тишком-нишком поїхала Текля до Кам'янця, щоб довідатись, як поставляться батьки до можливих заручин Юзефа з Софією. Розповіла все, як є, щиру правду.

Старі не дуже розчарувалися, довідавшись, що Юзеф не хоче брати Сарнецьку. Хто з батьків не зичить щастя рідним дітям? Але намір сина побратися з дівчиною без роду, без племені вони сприйняли як образу, як наругу над шляхетською честю.

– Не дозволю! Не буде на це мого благословення! – гримів генерал Ян Вітте.

Старий погрожував зректися сина, щоб зберегти честь роду і відвернути від себе гнів короля.

Так і не зуміла Текля Аксамітовська умовити старих дозволити шлюб. Повернулася до Жванця і довго радилася з Лоською, що робити, чим допомогти єдиному братикові.

Тим часом з Кам'янця прийшла депеша: батько знову викликав сина до себе. Там на Юзефа чекала приємна несподіванка – підвищення в офіцерському чині й призначення командиром Кам'янецького полку.

Незабаром Юзеф обійняв нову посаду й оселився у батьківському домі. Текля з пані Лоською та Софією перебралася в передмістя Кам'янця, до свого невеличкого маєтку з чудовим садом та рибним ставком. Юзеф не проминав нагоди зустрітися тут зі своєю коханою. Часто вони усамітнювалися на березі ставка. Юзеф був перед нею смирним, наче ягня, і вона перестала уникати його. Він обдумував свій намір обвінчатися з Софією таємно, звертався з таким проханням до ксьондза Куньовського, але той чемно відмовив:

– Закони Речі Посполитої не дозволяють такий шлюб. Я не маю права порушити волю короля і догми святої церкви. Ідіть до пана біскупа. Якщо буде його дозвіл, то хай благословить вас свята Мадонна.

Кам'янецький біскуп Адам Краснянський уважно вислухав молодого полковника, підвівся з глибокого крісла, схрестив на грудях руки і мовчки почав ходити по кімнаті. Юзеф стояв, схиливши голову, з тривогою чекав рішення святого отця, котрий мав найбільшу владу на Поділлі. Грекиня полонила його серце, опанувала волю. Він ладен продати душу самому нечистому, щоб заволодіти нею, та поки що сподівається на Бога. А тим часом біскуп, мовчазний і похмурий, ходить по вітальні, морщить у глибокій задумі лоба, зрідка позирає на полковника, ураженого амуровими стрілами.

Глава католицької церкви на Поділлі Адам Краснянський не лише посідав помітне місце на ієрархічній драбині – він був також розумним і далекоглядним політиком. Замисливши над клопотами до нестями закоханого Юзефа Вітте, він пригадав легенду про царське походження заморських красунь. Ту легенду пустили по світу Текля Аксамітовська і пані Лоська. Розійшлася вона по всьому Поділлю, дісталася вух біскупа Краснянського, і хоч сприйняв її як вигадку, все-таки замислився над нею, і в його голові виникла далекосяжна ідея: чому не використати грекиню на благо вітчизни? Колись Марина Мнішек була одружена з Лжедмитрієм, і це дало змогу Польщі виставити свого претендента на російський престол. А якщо підтримати чутки, що Софія походить із роду візантійських імператорів… Чи не можна буде за допомогою цієї красуні завести політичну гру і претендувати на Константинополь? Святому отцеві муляло й інше. Він знав, що старий Вітте проти цього шлюбу, отже, трапилася нагода насолити давньому ворогові…

– Сину мій, – нарешті заговорив біскуп, – чисте й вірне кохання дарує людям Бог. Я дозволяю вам побратись і благословляю вас. Хай буде між вами мир, любов і злагода віднині й довіку! Будьте щасливі на многії літа!

Краснянський перехрестив Юзефа і важко опустився в крісло. Наречений із хвилину стояв непорушно, мов кам'яна баба. Схаменувшись, упав перед біскупом на праве коліно.

– Спасибі, отче.

– Але я маю вам нагадати про походження вашої нареченої, – промовив біскуп. – Вона спадкоємиця візантійського престолу. Не забувайте про це.

Не пішов – на крилах полетів Юзеф від біскупа, і з того ж дня в домі Теклі Аксамітовської почали готуватися до заручин.

Нарешті довгоочікуваний день настав. 14 червня 1779 року – не свято, будень. Мешканці кам'янецького передмістя Зіньківців здивувалися, коли побачили, що костьол відчинено і служка запалює свічки перед образами.

Пішла чутка, що тут таємно вінчатимуться якась знаменита особа – чи то королівна Амалія, чи російська царівна, яку викрав у вельможних батьків кам'янецький полковник. Ніхто в Зіньківцях не знав подробиць. Ходили найдивовижніші плітки, вони дуже заінтригували місцевих обивателів, і навіть ті, що працювали поблизу в полі, кидали роботу, йшли до костьолу, збиралися, мов на дивогляд.

Доріжку від дзвіниці до паперті служки вистелили килимами, квітами й зеленим гіллям скумпії та клену. Біля дзвіниці чатували обвішані торбами старці. Босоногі, обірвані містечкові дітлахи юрмилися тут із глиняними глечиками, дерев'яними цеберками, щоб перелити дорогу на щастя молодим і спіймати кинутий мідяк.

Прибіг хлопчина в штанях на одній підтяжці, босий, замурзаний, і, показуючи в напрямку міста, крикнув захекано:

– Он вони! Їдуть!

Шлюбний екіпаж здивував зіньківчан. Вони сподівалися побачити пишний кортеж, а біля костьолу спинилася одна-однісінька карета без почту й пишноти. Молодят супроводжували тільки четверо – капітан Гнат Прибишевський, місцевий шляхтич Семен Квятковський та пані Лоська з Теклею. Вони мовчки вийшли з карети і поквапилися до храму. Там на молодих нетерпляче чекав ксьондз Хмельовський, заздалегідь попереджений Адамом Краснянським про політичний замисел шлюбу. Ввічливо уклонившись, він подав Юзефу руку.

– Ось дозвіл пана біскупа, – Юзеф вийняв з кишені папірець. Хмельовський довго читав, зрідка позираючи на молодят.

– Я повинен вам сказати віч-на-віч кілька слів, пане полковнику, – ледь помітно всміхнувся Хмельовський і відвів Юзефа вбік. – Відтепер наречена Софія стає вашою законною жоною і матиме щасливе прізвище Клявоні. Чи усвідомили собі, яке велике значення це має для вас? Клявоні – прізвище візантійських імператорів.

– Так, отче. Моя наречена походить із цього славетного роду. В її особі Польща вбачає єдину наступницю візантійського престолу… Розумію… Це робить мені велику честь.

Юзеф не витримав хитрого погляду Хмельовського і схилив голову. В масних, глибоко схованих під кошлатими бровами очах ксьондза спалахнули іскорки.

– Так, так, пане полковнику, але… – Ксьондз зробив паузу, потер долонею бритого лоба. – Гріх, який я беру на свою душу, вимагає індульгенції…

Сплетений разом зі святими отцями в міцний вузол однією брехнею, Юзеф зрозумів, куди хилить Хмельовський. Щоб припинити почату ксьондзом хитру розмову і швидше обвінчатися, він сказав:

– Не турбуйтеся, отче, ви одержите все, що треба для радощів на цім світі і спасіння душі на тім… І ще смію запевнити: справа, яку ви берете на себе, потрібна католицькій церкві та ойчизні нашій.

Ксьондз нічого не відповів, усміхнувся лише, взяв за руку молодого і підвів до молодої. Урочисто загув орган, на хорах залунала величальна. Зіньківчани заніміли з подиву, коли Хмельовський проголосив з амвона:

– Вінчається раба Божа Софія, спадкоємиця престолу Грецького і Константинопольського царства, нащадок і продовжувачка імператорського роду Клявоні!

Обряд тривав недовго. Після вінчання Хмельовський щез у вівтарі й задоволено потирав руки. Знав: полковник Юзеф Вітте добре віддячить йому. Таємниця, яку він знає, варта важезної торби грошей.

Після вінчання шлюбна карета виїхала з Зіньківців. Дітлахи бігли за нею аж до Кам'янецької гори, хапаючи на льоту цукерки й мідні монети, які щедро кидали їм пані Лоська і Текля Аксамітовська.

Розділ десятий
Прокляття

Мов грім, уразила старого Вітте звістка про одруження сина.

– Геть з моїх очей! Геть! – лютував батько.

Син стояв перед ним рішучий і непохитний.

– Як ти смів таке вчинити?! О Боже! Наш рід, нашу шляхетську честь затоптано в багно якоюсь жебрачкою! Який сором! Яка ганьба впала на мою сиву голову!

– Вона не жебрачка! – заперечив Юзеф.

Старий не міг угамуватися. Він проклинав сина, картав недобрими словами Лясопольського, Теклю, пані Лоську, біскупа Краснянського, благав небо покарати їх, а Софії послати наглу смерть.

– Зрікаюся!.. Зрікаюсь тебе, облудний! Проклинаю!. Хай мій гнів і сльози твоєї матері впадуть на тебе великою карою!..

Юзеф зрозумів, що не скорити впертого батька, і покинув його, навіть не попрощавшись. За порогом батьківського дому відчув себе пригніченим і поспішив до Софії. Вона кинулася йому на шию, защебетала:

– Любий мій, усміхнися! Чого такий смутний та невеселий?

– богине моя, – розчулений пестощами дружини, вимовив Юзеф, – я тепер сирота… Батьки зреклися мене…

– Не сумуй. У мене теж ні батька, ні матері. Але й сироти можуть бути щасливими.

– Тс-сс!.. Ніколи й нікому не говори, що ти сирота. Ти – Геліче-Клявоні-Маврокордато, спадкоємиця візантійського престолу… Запам'ятай це назавжди! – Юзеф, усміхнувшись, торкнувся мізинцем кінчика носа дружини.

– Добре, милий. Хай буде так, – сказала Софія.

У її голосі відчувалися пустотливі нотки. Юзеф міцно пригорнув її до себе й несамовито став цілувати. Несподівано увійшла до кімнати пані Лоська.

– Ах! – сплеснула руками. – І це серед білого дня! О молодість, молодість, яка ж вона запальна!

Юзеф випустив з обіймів дружину, зніяковів. Софія відкинула назад скуйовджені смоляні коси, зробила реверанс і попросила пані Лоську зіграти з ними в карти.

За грою жінки жартували, сміялися, намагалися розважити сумного Юзефа. Він зрідка відповідав на жарти. Заклопотаність давалась йому взнаки – він програвав партію за партією.

– Уважніше, пане полковнику, бо так можна програти й власні остроги, – зауважила Лоська.

– У чоловіка сьогодні поганий настрій, бо батько відцурався його, – сказала Софія.

– Он воно що! Серйозна причина для розпачу, але це не личить тому, чий мундир розшитий золотими позументами… Батьки завжди гніваються, якщо діти не по-їхньому чинять. Та коли вибираєш собі долю, не питай ні в кого поради, крім свого серця.

Після карт пані Лоська і Текля зачинились у спальні й довго міркували, як помирити сина з батьком.

А тим часом Жозефіна Потоцька нудьгувала в Тульчині. Їй набридло спілкуватися з тими самими, та ще й тупими, необтесаними місцевими панами, які щовечора сходяться до неї, щоб повеселитися з нудьги, поплескати язиками й поласувати смачним графським шматком. Вона повернулася б до Любліна чи Варшави, але чоловік заборонив лишати Брацлавщину до його повернення. Треба ж комусь доглядати графські володіння. Осавули та війти ненадійні охоронці, наживаються, лізуть у пани, розтринькують панське добро, мов пацюки збіжжя з засіків. Жозефіна не хотіла слухати хлопські скарги на осавулів та старост і наказала слугам

не пускати їх, а настирливих шмагати батогами, щоб не сміли ступати на графське подвір'я і не морочили голову своїми скаргами.

– Приїде граф, хай робить, що знає, а мені аби з нудьги тут не вмерти, – сказала сама собі й дуже зраділа несподіваним гостям – пані Теклі з Лоською.

– Ой, сестри, мені ж вас так бракує! – кинулася Жозефіна обіймати жінок.

Вони довго розмовляли, жартували, переповідали кам'янецькі та тульчинські плітки. Аж ось Текля повідомила й основну новину. Коли Жозефіна почула про шлюб Юзефа і Софії, одразу спохмурніла. Лоська і Текля, перебиваючи одна одну, умовляли графиню допомогти Юзефу помиритися з батьками.

– Що ж я можу вдіяти? – спитала Потоцька.

– Батька нашого умовте та матір. Вони вас поважають, як найсвітлішу особу на всьому Поділлі, і послухають.

– Старого Вітте можна зрозуміти. Софія – не рівня Юзефові, – відрубала Потоцька.

– Але ж красуня яка! Та розумна до того ж! А добро наживеться, коли згода та вірність між ними буде, – заступилася за молодих Лоська.

– Не рівня! – повторила Потоцька – Вибачайте, але мушу сказати, що думаю: дурень ваш братик. Одружився з дівчиною без роду й племені, осквернив честь шляхетства. Де ви чули чи бачили, щоб поважні люди продавали власну гідність? Ну, покоївкою чи куховаркою її вдома можна тримати. Хіба не міг Юзеф узяти від неї те, чого треба мужчині? Ніхто б за це його не осудив: пан є пан, а служниця служницею. Так воно від світу ведеться… А то – тьху!

– Вона походить із славного роду, – сказала пані Лоська. Поголоска про царське походження Софії досягла Тульчина, і Жозефіна Потоцька сприйняла її як вигадку, бо ще під час зустрічі в Хотині Боскамп Лясопольський розповів їй про тих дівчаток, тому, почувши слова Лоської, вона зареготала:

– Спадкоємиця візантійського престолу? Ха-ха-ха! Знаю, з якого роду-племені вона походить!

Обидві жінки зніяковіли. На Теклиному обличчі спалахнув рум'янець сорому. Жозефіна перестала реготати і раптом задумалася. В уяві постали сторінки з біографії її далеких предків. Їй, прямому нащадку славетного роду Мнішеків, добре була відома історія її прародички Марини Мнішек, пошлюбленої з російським монахом Гришкою Отреп'євим, який видавав себе за «убієнного царевича Дмитрія». Поміркувавши над легендою про Софію, вона дійшла висновку, який давно був зроблений кам'янецьким біскупом. Подумавши трохи, заговорила:

– Що й казати! Гарна вигадка. Дай Боже, щоб вийшло на користь, але пробачте, сестри, що не можу зараз допомогти, у чому просите. Треба почекати, щоб старі охололи від свого гніву. Час вилікує образи. А поки що обіцяю вам лиш одне: нікому не казати правду про походження вашої грекині.

– Спасибі й на цьому, сестро, – відповіла Текля.

Того-таки дня жінки почали збиратися додому.

Юзеф нетерпляче чекав на їх повернення. Як тільки вони з'явилися, поквапився з Софією назустріч.

Настрій у Теклі був засмучений. Вона мала гнів і на Жозефіну Потоцьку, і на Лоську, яка умовила її поїхати до Тульчина. Юзеф здогадувався про невдачу, але не почав одразу ж випитувати подробиці.

– Як мати? – спитала Текля.

Брат помовчав трохи, а потім сумно відповів:

– Відтоді, як злягла, ще не підводилась. Я там не був, але покоївка потайки приходить і розказує.

Пані Лоська звернулася до Софії:

– Лише ти одна можеш зарадити лихові. Піди до батьків, уклонися їм низенько, обійми матір, зігрій її теплом свого серця. Ти їм сподобаєшся, і вони простять вас. Піди. Хай стане тобі до помочі свята Марія.

– А що графиня Потоцька? – спитав нарешті Юзеф.

– Ет, – махнула рукою сестра, – Бог з нею.

Розділ одинадцятий
Сторгувалися

Боскамп Лясопольський і Фелікс Потоцький повертались з Варшавського сейму. Хоч у кожного був свій екіпаж, та їхали вони по черзі – не в одному, так у другому, аби бути разом, не нудьгувати наодинці та поговорити. А розмовляти було про що. Усю дорогу про сейм тільки й мови. Віднині панщину відроблятимуть не лише селяни, а й шевці, кожум'яки, броварі, кравці – весь ремісницький люд.

Екіпажі повільно сунулися люблінським шляхом. Пани милувалися чудовим краєвидом – численними озерами, заквітчаними вербами та струнками тополями, далекими силуетами Карпат, що виринали з тремтливого синього марева. Прогуркотів під колесами дерев'яний міст. Щенсний Потоцький зміряв оком річку, згадав Бялув і хлопців-дударів, які наполохали все панство в окрузі. Відтоді він не був у Бялуві, але з листів управителя знав, що палац можна відбудувати, і якщо граф на це згоден та дасть гроші, то можна впоратися ще до Різдва. Потоцький не відповів на листа, бо й сам не знав, як повестися. Не вабила його більше Ведмежа скеля. З того часу, як хлопці-дударі заграли йому «Упиря», боїться того місця, як нечистий великоднього дзвону. Від самого лише спомину про ту страшну ніч усім тілом здригається. А скільки грошей витрачено на спорудження палацу! І все через отой клятий Сян. Дуже мальовничі його береги, широкі заплави з хмарами диких качок навесні та восени.

– А що, пане посол, чи не купите у мене Бялувський маєток? – спитав Потоцький і намалював таку картину, наче то було не урочище Сяну, а куток Швейцарії чи Ніцци.

Лясопольський чув про пожежу, знав, що на відбудову палацу потрібні гроші, а тому, зважуючи все, відповів не швидко.

– Ваш палац – то кіт у мішку, вельможний пане. Треба подивиться, чого він вартий, тоді вже й торгуватися.

– А чого торгуватися? Продам недорого. Ніколи мені з ним морочитись. На Поділлі маю дуже багато справ. – Потоцький гукнув на горбатого машталіра: – Звертай на Бялув та дай доброго батога ледачим, щоб ніч не застала в дорозі.

Сонце вже торкнулося скель, що повисли над Бялувом, коли магнатські екіпажі вкотилися на територію маєтку. На подвір'ї було тихо і порожньо, як у пустелі. Не шуміли кришталевими струменями водограї, не гриміли музики, не товпилася челядь, зустрічаючи вельможного. Два чи три мазури, що порпалися в саду, помітили господаря, кинулися бігцем назустріч і впали до ніг.

– Чи пан накаже розпрягати та відвести до стайні коней? – спитали мазури.

– Машталір сам знає, що робити, – відповів Потоцький.

Візник дістав із заденка рептух і підвісив до кінських морд. «Значить, – здогадалися мазури, – не довго пан затримається, якщо не звелів розпрягати коней, ну і слава Єзусу». За відсутності Потоцького вони завжди відчували себе спокійніше – менше гуляв по їхніх спинах канчук.

Блукаючи по лабіринтах знівеченого пожежею палацу, Лясопольський слухав, як розхвалював маєток Потоцький, і мовчки прицінювався до всього – скільки прибутку дасть сад, рибні ставки, луки та лісові угіддя.

– П'ятдесят тисяч злотих даю, – зваживши все, сказав дипломат.

– Пане посол, ви пропонуєте мені півціни. Самий лише палац коштує стільки. А земля з садом та мисливськими угіддями й озерами хіба нічого не варта? – з тінню образи відповів Потоцький.

Лясопольський розумів, що такий маєток вартий добрих грошей, та все одно більше дати не міг: п'ятдесят тисяч – це його річний прибуток.

– І ні шеляга зверх того. Якщо згодні – то й по руках, – твердо сказав Лясопольський.

– Мало. Подумайте лишень, навіщо мені терпіти збитки, – розвів руками Потоцький, а в глибині душі радий був і такій ціні, та сподівався по дорозі до Любліна виторгувати у пана посла ще бодай дві чи три тисячі.

Завечоріло. Сонце закотилося за смерекові хащі. Від обніжжя Ведмежої поповзли в долину сірі сутінки. Машталір підібрав рептухи, поправив на конях упряж. Пани сіли в карети і вирушили далі.

Нарешті настав час одному звертати на Люблін, другому – на Краків, і Лясопольський на прощання сказав свою остаточну ціну.

– Гаразд. Хай буде по-вашому, але щоб усі гроші разом… Не дуже я вмію торгуватися, з таким хистом недовго і в старці податися, – згодився Фелікс.

Розділ дванадцятий
Кам'янецька зірка

Софія швидко знайшла спільну мову зі світським товариством Кам'янця. Воно охоче запрошувало її на вечірки та бенкети і вважало за велику честь приймати у себе спадкоємицю візантійського престолу. У її присутності затихали звичні для провінціального панства легковажні жарти, непристойності. Жінки проводжали красуню заздрісними очима, а чоловіки підлесливо увивалися навколо неї, приймаючи як високу нагороду її грайливу усмішку чи комплімент. Шляхтичі заздрили Юзефові. Ніхто з місцевих панянок не міг рівнятися з нею розумом та вишуканістю манер.

У Кам'янці, хоч і стиха, та шепталися про справжнє походження Софії, але біскуп Краснянський при кожній нагоді стверджував, що вона є прямим нащадком візантійських імператорів, то кому ж вірити, як не святому отцеві – найповажнішій особі на всьому Поділлі? Хай там як, а кожна родина рада була прийняти грекиню у своєму домі.

Лише генерал Ян Вітте не хотів бачити власну невістку, не бажав навіть слухати про неї. Його умовляли замиритися з сином, але він стояв на своєму:

– Сам Бог не прощає синівської зради, і я не можу.

Юзеф втратив надію на батьківське прощення. Він сподівався раніше, що старий заповість йому свою маєтність, а тепер і мріяти про це перестав.

– Який же ти дурненький, – зареготала Софія, довідавшись про те, чим він мордується.

Вона не виказала свого наміру взятися за налагодження родинних стосунків і зробити візит старому Вітте. Нехай то коштує її жіночого гонору, але зробити це треба, бо конфлікт між сином і батьком до добра не доведе.

Одного разу, залишивши біля комендантської брами фаетон, Софія збігла на високий ганок, майнула повз слугу, який зустрівся їй у парадних дверях, перейшла вітальню і опинилася в кабінеті Яна Вітте. Зашелестіла дорога шовкова сукня, війнуло павине перо на жіночому капелюшку, і перед здивованим комендантом жінка уклякла і заридала.

– Простіть нам, батьку рідний! Простіть!

Старий ухопив її за руки, намагався підвести.

– Хто ти така?.. Заспокойся!

– Я ваша невістка, – сказала Софія, підводячись.

У її очах було стільки благання, стільки душевного болю й покори, що жорстокий норов генерала де й дівся. Старий Вітте довго не міг вимовити ні слова. Почуття гніву та милості боролися в ньому.

– Ти така гарна, що я не дивуюся синові, який не послухався батьків… Прощаю вам і… благословляю…

Софія припала до руки старого.

– Н-ну, годі, годі, – бурчав комендант розчулено, і його вицвілі сірі очі зволожилися. – Хай буде так, як сталося, – сказав і поцілував її в чоло.

– Дякую, батьку! Ми з Юзефом ніколи не забудемо вашої ласки… Спасибі!

– Якщо вам так на роду написано, то хай на те буде воля Божа. Будьте щасливі!

– А чи не можна мені побачити матір? – спитала Софія, витираючи носовичком зволожені очі.

– Слаба вона дуже… Але… йди до неї, може, заспокоїться, побачивши тебе…

Бліда мов смерть генеральша лежала під білим простирадлом у своїй кімнаті. Софія глянула на неї та відсахнулася – така вона була страшна й немічна. Відчувши, що хтось появився у кімнаті, спробувала підвестися, щоб побачити, але не змогла, і зразу ж опустила голову на

подушку. Грекиня ступила ближче до ліжка і, вдивляючись у мертвяно-бліде обличчя старої, голосно промовила:

– Це я, невістка ваша, Софія!

Генеральша раптом вирячила на неї страшні, безтямні очі й замахала кістлявими руками так, наче намагалася відштовхнути від себе нечисту силу:

– Згинь!.. Згинь! Зги-и-инь!..

Софія мовчки позадкувала до порога і вийшла геть. У передпокої на неї чекав Ян Вітте.

– Ну що? – спитав насторожено.

– Марить, – зітхнула невістка.

– Гарячка в неї. Часом і мене не признає… Видно, не довго їй лишилося топтати ряст на цьому світі.

Софія повернулася до фаетона. Вона була вдоволена відвідинами і раділа, що умовила Яна Вітте простити їх, а зі старою вона помириться, коли та видужає.

– Мерщій додому, машталіре! – гукнула вона.

Хльоснув по кінських спинах батіг, і колеса загуркотіли кам'янецькою бруківкою.

Так і не видужала генеральша. Вмирала вона довго й тяжко. Після похорону Ян Вітте помітно змарнів, спав з лиця, пишні генеральські вуса скуйовдилися, обвисли і здавалися зайвими на в'ялому, з каламутними очима обличчі.

Софія щодня приїжджала до старого, дбала, наглядала за домом, докоряла дворовим, які нібито стали не досить уважними до овдовілого господаря. Незабаром Вітте відписав синові подільське село Млини з гуральнею та фільварком.

Одержавши маєток, молоді виїхали туди на оглядини та спочинок від задушливої міської спеки. Зупинилися вони у попа Никодима. Довідавшись, що прибуває новий господар, млинівський економ Стасько Лепський усю ніч гасав попід хатами, сповіщав про це селян, вимагав, щоб завтра до схід сонця старі й малі були в полі, а хто не вийде – буде покараний канчуками.

Ніхто не скликав млинян до Никодимової хати, але, щойно на день заблагословилося, майже все село зійшлося сюди. Стасько Лепський приострожив коня і на повному скаку ввігнався в натовп, замахнувся нагаєм.

– Чому хлопи тут галасують? Чом не на лану?

– Пана молодого хочемо бачити, поклонимося йому і в поле подамося, – відповіли з натовпу.

Стасько нічого не встиг відказати на це. Скрипнула хвіртка в брамі, і до селян вийшов Юзеф Вітте в полковницькому мундирі, з шаблею при боці. Як житнє колосся під повівом вітру, враз схилися голови млинян.

– Добридень вам, люди! – привітався полковник. – З яким наміром прийшли – із лихим чи добрим?

Урівноважена, тиха мова молодого пана справила приємне враження. Селяни посміливішали, глухо загомоніли. З натовпу вийшов, спираючись на ціпок, старий сивий дід. Зняв перед паном драного солом'яного бриля, вклонився.

– Паночку наш, як батька рідного, просимо, дозволь деревини з твого лісу на крокви взяти. Та й з хлібом сутужно. Од Різдва до нового врожаю на висівках живемо. І подушне, й подимне, і церковне треба платити, а грошей встарати ні за що. Велика у нас скрута, пане.

Молодиця з дитиною на руках проштовхнулася з гурту і мовила:

– А луговини не маємо, все глина та рінь… Дозволь, паночку, в твоєму лузі коноплі сіяти, бо ні з чого ряднину зіткати…

– На жорна та кросна, паночку, податки скасуй, бо що нам з тих жорен – змолов жменю муки на лемішку, та й усе. Ні прибутку з них, ні здобутку. Змилуйся ж! – хрипів старечим голосом дідок.

– А в мене, – бідкалась інша молодиця, – наш окомон кросна потрощив, бо на Івана Купала мітки навивала. Коли ж їх навивати? У будень панщину відробляємо, вночі кісткам спочинок треба дати. Трохи того полотна, а зіткати ніколи.

– Викопали ми громадою криницю. Така ж та водиця чиста й холодна! А окомон звелів камінням закидати, бо податку криничного не сплатили. А чи ж правдивий отой податок, пане? До ставу тепер з цеберками ходимо, гнилицю п'ємо, на черево хворіємо, – казав якийсь селянин.

Червоний од злості, мов рак печений, слухав Стасько селянські скарги і запам'ятовував, хто що мовить. Нехай! Він іще покаже, як перед паном жалі свої викладати.

Виходили з гурту жінки та чоловіки, розповідали про все, що наболіло, ковтали солоні сльози. Юзеф Вітте слухав, кивав головою і не тямив, що їм відповісти, яку раду дати. Він ніколи не господарював, не знав ані села, ні його громади.

– Все буде гаразд, люди, все буде добре, – буркнув, аби щось мовити.

– Чуєте? – гукнув Стасько зі свого коня. – Пан наш милосердний, шануйте його. А зараз на лан, бо пшениця осипається!

Над юрбою заколихалися вила і коси. Вдоволені добрим словом молодого пана, селяни рушили в поле.

Опівдні панська бричка з Юзефом, Софією та попівною покотилася на лан. Софія милувалася струнками тополями обабіч шляху, соромливими, мов діти, волошками, жовтими хвилями пшеничного моря. Попівна, молода, жвава дівчина в полотняній сукенці, раз у раз зіскакувала з брички, скубла на узбіччі сині волошки та пахучу материнку для пані Софії.

Ген-ген виблискують під сонцем серпи та коси женців. В'язальниці миготять віхтями перевесел. Бричка наблизилася до них. Вони низько вклонилися молодим панам, з подивом зиркаючи на Софію – таку красиву пані вони бачили вперше.

– Хліба ж буде, пане, – возити не перевозити. Боронь Господи від граду й вогню, та дай сили вчасно зібрати, – загомонів той дідусь, який першим наважився слово мовити до пана біля попівської хати.

– Слава Єзусу, файно вродило, – згодився Юзеф, – будете й ви з хлібом.

Люди від цих слів пожвавішали та дружніше замахали серпами й косами. Софія взяла у попівни жмуток польових квітів і кинула у парубка, статурного косаря з опаленою сонцем спиною.

– Добре косиш, хлопе, за це тобі файний кунтуш подарую.

Парубок зашарівся. Стягнув з голови солом'яного бриля, вклонився, не випускаючи з рук кісся:

– Дякую.

Коли пани, об'їхавши поле, зникли в напрямку села, люди зійшлися докупи і загомоніли.

– Он які людяні, не те що єнерал.

– А паня – як намальована!

Пішла чутка поміж селян, що Софія чи то турецького, чи то руського царя побічна донька.

– Мабуть, руського, бо такої славної дитини бусурманська мати не народить.

Підійшов до гурту окомон Стасько і не підняв канчука, як зазвичай, а тільки сказав:

– Годі теревенити! Гайда в загінку!

Розійшлися люди з думками про хорошого пана, з надією, що легше тепер житиметься. Лиш дід Осика – дебелий, сивовусий і червонолиций, колишній гайдамака – мовчав, прислухався до гомону людського, а потім буркнув, начебто ні до кого, а так, сам до себе:

– Гай-гай! Сподівайтеся добра!

– А що, – обізвалася молодиця в драному літнику, – може, й справді ліпше буде за молодого пана? Хіба не чули, що обіцяв?

– Гай-гай!.. Обіцяв пан кожух! – гірко зітхнув гайдамака.

Розділ тринадцятий
Удруге продана

Пані Лясопольська нестямно зраділа чоловікові, який повернувся з Варшавського сейму. Ще більше вона втішилася новим маєтком, купленим у Потоцького.

– Дарую тобі цей палац, моя люба. Збудую перед входом мармурову арку, на якій майстри виведуть: «Лодзя». Хай заздрять тобі, моє серце.

Тепер пані Лодзя матиме і пишний палац, і рибні озера, і ліс. Щовесни наїжджатиме до Бялува на Сян, спочиватиме від краківської задухи.

Лясопольський радів своєму надбанню, але потайки від дружини журився: де взяти гроші, щоб разрахуватися з Потоцьким? Бракувало п'ятьох тисяч. Пускатися в борги – сором. Коштовностей не хотілося чіпати: хто знає, що ще в житті станеться? Часи ненадійні. Король Станіслав Август Понятовський не дуже міцно сидить на троні. Не він править країною, а магнати Потоцькі, Браніцькі, Четвертинські, Ржевуські… І кожен нашіптує йому своє. Одні радять спілкуватися з російською імператрицею Катериною, інші силкуються здружити його з Пруссією. Дві могутні сили діють у Польщі, і кожна намагається нав'язати свою волю королеві. Боскамп Лясопольський, досвідчений політик і дипломат, бачить і третю силу – міщанство, ремісництво та селянство, затиснуте в лещата магнатської сваволі. У нижчих верствах суспільства жевріє ненависть. Іскри вже подекуди спалахують: там пана вбили, там спалили маєток. Неспокійно стало на шляхах. Пан посол добре знає, що це означає. Почнеться завірюха – маєток у кареті не повезеш, а коштовності схопив, та й поїхав. Але ж де гроші взяти? І тут йому пригадалися грекині. Ляснув себе по лобі:

– Еврика! Нєх пан Вітте потрясе гаманцем!

І Лясопольський сів писати листа.

«Мушу повідомити вашу мосць, що господарські справи мої останнім часом занепали через недорід хлібний, падіж худоби та втрату від вогню ґуральні. Збитки, заподіяні мені, занадто великі, щоб залагодити справи. Отож смію просити вельможного пана Юзефа сплатити мені десять тисяч злотих за грекинь. Якщо пан не спроможний це зробити, то нехай поверне їх мені».

З передчуттям чогось неприємного розкривав Юзеф конверт від Лясопольського. Читаючи, хмурився. Невдовзі подав листа жінці.

– Ось, кохана моя, читай.

Софія з цікавістю прочитала, а потім довго міркувала, що сказати на це. Зрозуміла, що козирі пливуть до її рук, але… Як повестися в таких обставинах? Вдаючи себе стурбованою, відповіла, ніби жартома:

– Десять тисяч злотих – то великі гроші. Чи варто тобі позбутися таких коштів заради мене? Може, мені повернутися до посла, щоб не довести тебе до убозтва?

– Як смієш таке казати?! – Юзеф щиро пригорнув до себе красуню. – Хіба не люблю тебе, не ціную?

Софія ніжно пригорнулася до його грудей, защебетала:

– Я теж тебе кохаю, але не бажаю, щоб ти розорився. Пані Лодзя така добросерда!. Вона втішить мене.

– Ні, ні! Не оддам тебе нікому. Я готовий віддати все майно, аби ти лишилася зі мною.

– Ну, чини, як знаєш, – тихо промовила Софія. Вона впевнена: у Кракові на неї чекали не почесті, не юрба залицяльників, а прислуговування в покоях панів Лясопольських.

Незабаром до Кам'янця прибула Жозефіна Потоцька, щоб хоч трохи спочити від господарських справ і докучливої тульчинської знаті. Текля з пані Лоською розповіли їй про те, що Боскамп Лясопольський вимагає сплатити за грекинь гроші або ж повернути їх йому.

– Таких грошей ми не маємо. Якщо ваша ласка – позичте. Пшениця в Млинах гарно вродила нині, ґуральня сякий-такий прибуток дає – сплатимо борг, – попросила пані Текля.

Жозефіна замислилася. Чоловік радив, щоб вона підтримувала версію про царське походження Софії: «Я не бачив тої грекині, – писав він у листі, – але слава про неї долинула до Варшави. Найвельможніше столичне панство хоче бачити ту знатну особу в своїх палатах». Жозефіна була не така обмежена, щоб не втямити, в чому тут річ. Нарешті вона зрозуміла, що польська еліта збирається використати грекиню у своїй політичній грі. Щира патріотка Речі Посполитої Жозефіна Потоцька хоч і була осторонь від тієї гри, але співчувала «гравцям», бо втілення їх задуму в життя йшло, як їй здавалося, на користь батьківщині. З огляду на це вона перестала дорікати своїм подружкам Лоській та Аксамітовській за те, що ті намагаються зрівняти жебрачку зі шляхтою, і, коли жінки звернулися до неї за позичкою, Потоцька відповіла:

– Що з вами вдіяти? Якщо у вас така скрута, то мушу допомогти. Але щоб через рік сплатили борг.

– Спасибі вам, – подякувала Текля.

– А ви благодійниця, – усміхнулася Жозефіна, – не знаю, що робив би без вас пан Юзеф. Дуже він безпорадний та сумирний. За себе постояти не може… Правду сказати – йому б таку суму не довірила.

Увечері трохи розважалися. Пані Лоська грала на клавесині, а Софія з Юзефом пурхала у танку. Потоцька сиділа в глибокому кріслі та спостерігала за ними. Грекиня мала вигляд настільки привабливий, що графиня подумала: «Ні, таки благородна кров тече в її жилах. Не може ж бути у жебрачки ні такої грації, ні аристократичних рис обличчя».

Коли всі розійшлися, Текля і пані Лоська лишилися погомоніти віч-на-віч.

– Дякую, сестро, за послуги. Під вашою рукою Софія стала справжньою панною. Хто тепер посміє подумати, що її колись куплено на невільничому ринку, – сказала Текля тихо і зиркнула навколо, наче боялася, щоб хтось сторонній не почув цих слів.

– А ви справді думаєте, що вона жебрачка? Я сумніваюся в тому. Що поневірялася по світу – це могло статися. Відбили турки дитину від родини, як пташеня від гнізда. Що воно, мале, пам'ятає? Та й що мало робити, немічне?.. Ой, ні, не жебрачка вона, а шляхтянка. Я лише розбудила в ній благородну кров, що застигла від поневірянь.

Довго гомоніли жінки, раділи, що Потоцька допомогла викупити Софію.

А невдовзі ад'ютант полковника війська польського Юзефа Вітте під охороною кількох жовнірів, не жаліючи коней, мчав до Кракова, маючи при собі карнавку, у якій лежали десять тисяч злотих для Боскампа Лясопольського за грекинь.

Розділ чотирнадцятий
Запрошення

У Кам'янці зупинився французький посол у Туреччині герцог Шаузель Гуф'є. Він мандрував зі Стамбула до Парижа. В домі пані Лоської, хоч і не чекали на такого високого гостя, але зраділи йому як старому, доброму другові. Ця дружба зародилася ще тоді, коли Вацлав Лоський із Шуазелем Гуф'є навчалися в Паризькій військовій академії. Мешкали пани Лоські поблизу родини Гуф'є на вулиці Ле Руа. Обидва вихованці славетної академії захоплювалися античною філософією, на цьому ґрунті здружилися й зустрічались не лише в академічних аудиторіях, а й по домівках, найчастіше у герцогів Гуф'є. В їхньому старовинному особняку діяв відомий у французькій столиці салон, у якому збиралися на диспути філософи й літератори, не тільки молоді, а й такі, що становили славу Франції. У різні часи тут звучали полум'яні слова Жан-Жака Руссо, Вольтера, Жоржа Дантона, Демулена та інших видатних людей. Не лише, а може, не стільки в Академії, скільки у салоні Гуф'є формувався громадський світогляд Вацлава Лоського та його паризького однокашника, сина господаря салону, герцога Франсуа Гуф'є – Шуазеля. Були вони політичними однодумцями. Попервах сповідували вчення Сократа, Платона, а під впливом французької філософії згодом стали вольтеріанцями, і, хоч навчались у військовій академії, обидва мріяли віддати себе благородній справі просвітництва.

Однак доля розпорядилася по-своєму. Шуазель Гуф'є став дипломатом, а Вацлав Лоський військовим і, дослужившись до підполковника, наклав головою під турецькими кулями в бессарабських степах. Чимало часу спливло, як утратив Шуазель свого друга, а дружби не забував. Хоч куди закидала його доля – до Відня, Афін чи Стамбула, з першою ж оказією надсилав звідти щиросердні листи вдовиці свого польського приятеля, яку добре знав по Парижу. Давно збирався навідати жінку в її самітності, та все не виходило. Й ось випала така нагода.

Про появу в Кам'янці відомого дипломата пані Лоська негайно сповістила Юзефові Вітте. Той занепокоївся. Шуазель Гуф'є репрезентує велику державу, яка задає тон політиці і світському життю всієї Європи. Незручно приймати його в невеличкому й не вельми пишному будинку Лоської. Поки гість спочивав, Софія з пані Лоською поїхали до Яна Вітте, щоб повідомити про несподіваний приїзд посла. Старий після смерті дружини нікого до себе не запрошував і сам не їздив ні до кого в гості, в його пишному палаці давно вже не гриміла музика, і він зрадів, що трапилася нагода розрадити душу.

– Дякую, Софіє, що не забуваєш старого, бо лайдак Юзеф рідко носа потикає… Вели, нехай приїжджає з паном послом, і ви, жінки, теж. Та ще запросіть від мого імені осіб, яких самі хотіли б бачити у своєму товаристві… Кличте людей у мій дім, може, воскресне він, бо вже його стіни домовиною мені здаються, – сказав старий генерал.

Увечері оселя Яна Вітте виповнилася гомоном. На бенкет, влаштований на честь французького посла, зібралося чи не все кам'янецьке панство – офіцери полку, начальники митниці та буцегарні, комендант фортеці, поштмейстер, духівництво, чиновники міського магістрату.

Високий гість виявився веселим балакуном, охочим до жартів та фривольних анекдотів, від яких гомерично реготіли чоловіки, а жінки червоніли, ніяковіючи. Ставний і рухливий герцог скоро сподобався жінкам. Після другого чи третього келиха бордоського вони перестали встидатись і дзвінким сміхом відгукувалися на його дотепи. Шуазель Гуф'є розмовляв із Жозефіною Потоцькою, як з давньою знайомою, розпитуючи про життя в польській Україні, про місцеві звичаї та кам'янецьку знать.

– Хто вона, ота красуня? – пошепки спитав графиню і показав на Софію, яка метеликом кружляла у танку.

– То пані Клявоні, з давнього імператорського роду, дружина командира полку Юзефа Вітте, – відповіла Жозефіна.

– Прекрасна! – вигукнув герцог. – Такий діамант достойний корони Франції.

Відтепер посол не спускав очей із красуні. Нарешті підвівся з-за столу, підійшов до подружжя Вітте і попросив Юзефа дозволу потанцювати з Софією. Полковник чемно вклонився і подав послу Софіїну руку. Герцог повів її в танок.

– Спасибі, пані Клявоні, – сказав Гуф'є, коли танок закінчився.

– Вітте, – поправила його Софія.

– Я хотів сказати – Клявоні-Вітте. Дякую за приємні хвилини, подаровані мені вами, – мовив гість і підвів Софію до Юзефа, що стояв у чоловічому гурті під мармуровою колоною залу.

– Пане Юзефе, пані Софіє, ви можете прикрасити товариство його величності короля Франції. Маю честь запросити вас до Парижа. Я обіцяю відрекомендувати вас найсвітлішому з володарів світу, – сказав посол.

Подружжя Вітте охоче прийняли запрошення, а на другий день про це тільки й мови було в шляхетських родинах Кам'янця.

Через тиждень Шуазель Гуф'є покинув Поділля, і Юзеф Вітте заглибився у важливі клопоти. Треба було збирати гроші на поїздку до Франції – на новий екіпаж, на вбрання для себе й Софії, для челяді, щоб мати пристойний вигляд. Французька столиця – не Кам'янець, навіть не Варшава, туди з порожнім гаманцем не потикайся.

– По вас судитимуть у Парижі про все наше суспільство, – сказала Жозефіна Потоцька Юзефові, – не шкодуйте грошей, бо ославите перед Європою не лише себе, а й усю шляхту.

Пані Лоська й Текля Аксамітовська вимолили у Яна Вітте дві тисячі злотих, та цього було мало.

– Маєш село і бідкаєшся, – наставницьким тоном сказала Жозефіна. – Продай урожай або перепусти його через гуральню – от тобі й гроші.

Заворушилися Млини. Економ з десяцькими зігнали людей до фільварку. Загарманували котками на току, загупали ціпами млинівські кріпаки. Жінки та дівчата, розстеливши по землі широкі рядна, віяли пшеницю. Інші засипали в лантухи й вантажили на підводи. Чоловіки молотили мовчки, вкладаючи всю свою злість у несамовиті удари биряків, з-під яких, здавалося, бризкало не зерно, а їхня кріпацька кров. Навантажені підводи, порипуючи колесами, посунули до міста.

Проте не вистачило панського зерна, щоб уторгувати стільки грошей, скільки треба для пана Юзефа. Економ не розгубився. Недалеко від панського фільварку була громадська комора. З кожного двору зсипали сюди по кілька корців зерна зі свого врожаю. Про всяк випадок – чи погорілець трапиться, чи недорід. На панський хліб рота не роззявиш… Оте громадське зерно Стасько й запродав лихвареві, рудому Нухемові.

Почули селяни, що Нухем по збіжжя приїхав, обступили комору:

– Пане окомоне, що ж ти чиниш! Останню зернину вимітати велиш. А чим діток годуватимемо? Не руш жита. Нехай хоч на лемішку зостанеться, – благали селяни.

Спалахнули чорною злістю Стаськові очі:

– Геть від комори! Геть, геть, пся крев! Бунтувати бидло поганське надумало?

Та конем їх топтати, конем і канчуком зверху. Тільки дрантя летіло з благенької селянської одежини. Жінки заверещали, кинулися тікати. А чоловіки, скуштувавши канчука, теж метнулися від комори слідом за жінками, розтираючи посмуговані спини.

Лихвар Нухем стояв біля воза, слухав, як похльоскує по селянських спинах Стаськів канчук, чухав руду бороду.

– Ой пане окомоне, гірке лихо з отим житом. Я так боюся, так мені страшно! Хлопи перестрінуть у степу вози, жито заберуть, а мене порішать. А хіба винен бідний Нухем? Ой, пане окомоне, не треба мені того жита, віддайте гроші, і я скажу вам бувайте здорові, – лементував переляканий лихвар.

– Гроші? Ге-ге-ге! – зареготав Стасько. – Гроші твої, лихварю, вже побренькують у кишені пана Юзефа. Не побачиш більше тих грошей, як торішнього снігу. А жито бери, поки даю, а то ні грошей, ані збіжжя не одержиш.

– Що ви!? Що ви?! Побійтеся Бога! Бідний Нухем зараз забере своє жито та й поїде, а пан окомон нехай лишається собі живий і здоровий. Насипайте, хлопці, зерно.

Лихвареві робітники вправно вигребли з засіків жито, навантажили підводи і поспішили з Млинів, боячись, щоб і справді не перестрінули їх млиняни на битій дорозі.

Гомоніли люди по домівках тихо та сумно: що ж воно буде? Осінь іде, за нею й зима не забариться, а їхні припаси забрали…

Ніч укрила село воронячим крилом. Понуро й мовчазно бовваніли хати, насупившись чорними стріхами. Стасько Лепський проїхався вздовж села вулицею, дослухався, придивлявся до кожної хати: чи не збираються де хлопи на чорну раду? Але скрізь було тихо, кожна хата що та могила – мовчазна і глуха. Йому й на думку не спало, що хлопи зібралися в бурдеї старого гайдамаки, діда Осики.

– Що ж нам діяти, батьку? Загинемо ж усім миром, загинемо!

– А пан Юзеф так обіцяв, так обіцяв! Га?

– Еге! Обіцяв… Панська обіцянка – дитині цяцянка.

– Помремо, браття, з голоду, їй-бо, помремо, як руді миші. Хоч круть-верть, хоч верть-круть… То що ж діяти нам, діду Осико? Може, за рожна та коси братися, як у Коліївщину?

Старий гайдамака сидів на ослінчику в чоловічому гурті і мовчки смоктав горіхову люльку. Спалахнув вогник від глибокої затяжки, освітив білі брови, зморщений у задумі лоб, пожовклі від тютюну жорсткі вуса.

– Нема нашого батька Максима, нема Залізняка. Він би зарадив, що робити, – тяжко зітхнув Осика.

– А ви, діду, хіба не можете, як той Залізняк? Ви ж його побратим! Це ми темні, як оця ніч, не знаємо, що діяти. А ви ж бували в бувальцях. Порадьте!

– Немічний я вже… Тепер мені одна дорога – туди, – він показав люлькою в землю, – отуди віз лаштувати треба, а то б я!.. Ех!..

– То хто ж нас на пана підніме, батьку? – спитав один парубок.

– Самі підіймайтеся! – спокійно відповів Осика, важко підвівся з ослона і подався в закуток бурдею, до своєї постелі, за яку правили йому солома та старий кожух. – Ляхів бийте! Паліть, щоб на весь світ панською смалятиною смерділо! – затряс старечими кулаками Осика зі свого кутка і закашлявся.

Розійшлися селяни від Осики в чорну ніч, розбрелися по своїх домівках, затамувавши гнітючий біль. А вдосвіта загув дзвін на сполох.

– Бо-о-ом! Бо-ом! Бо-ом!

Багрові язики пожежі здіймалися за селом, лизали сіре небо, розсипаючись у високості золотими іскрами. Завалували собаки, заскрипіли хвіртки. Люди вибігали на сполох, зопалу хапали цеберки, сокири, вила.

– Хто горить? Де? – питали одне одного спросоння і стрімголов вибігали на дорогу, що вела туди, де палахкотіло полум'я.

– Фільварок, братці, економія панська, – сказав хтось. Люди стишили ходьбу, збилися в гурт.

– А це Свирид Копистка? Ніби його хата палає.

– Таки фільварок. Свиридова хата онде, ліворуч, із неї стільки полум'я не було б. Бач, як палахкотить, аж небо зажарілося!

– То добре, братці, що так світить. Нашому панові видніше до того Парижа їхати буде.

Позаду заторохтіло.

– З дороги!

Селяни сахнулися вбік. Повз них прогуркотіло величезне пожежне барило. За ним верхи скакав Стасько Лепський. Він заревів несамовито:

– Мерщій, пся крев! Мерщій гасити!

Люди схаменулися.

– Може, й справді поквапимося? Там же скотина бідна корчиться в огні…

Згадка про худобу підстьобнула людей, і вони щодуху побігли на пожежу. Полум'я вже дожирало комору, крокви якої, мов ребра гігантської потвори, чорніли на тлі вогню. Раптом вони затріщали і впали, і від цього метнувся вверх гігантський іскряний стовп. Селяни кинулися до кошар рятувати скотину. Одні відчиняли ворота, інші виганяли овець. Лише декотрі метушилися навколо охопленої полум'ям комори, хлюпали з цеберок на вогонь. Стасько Лепський гасав навколо пожарища, галасував, але його ніхто не слухав.

Незабаром на місці фільварку лишилися сірі копиці попелу та розжеврілі головешки. Назавтра, почорнілий не стільки від диму й вуглища, скільки від клопоту, окомон блукав навколо згарища і знайшов чиюсь горіхову люльку. Хай як шукав її господаря, а так і не знайшов. Мовчали люди, хоч і знали, чия вона: ще опівночі бачили її в зубах у діда Осики, коли ходили до нього за порадою. Бачили, а тепер дивувались – як потрапила до окомона єдина козацька втіха? А ще більше здивувалися млиняни, довідавшись, що тієї ночі зник із села старий гайдамака.

Розділ п’ятнадцятий
У Парижі

– Бель фанаріот! Бель фанаріот! – вигукує натовп услід розкішному екіпажу, який повільно котиться бруківкою французької столиці.

День травневий, сонячний, теплий. Людей зібралося так багато, що дорогу для екіпажа змушена пробивати кавалькада королівського війська. Глашатаї заздалегідь рознесли по місту звістку про прибуття спадкоємиці візантійського престолу, і парижани зібралися, як на видовисько. Софія роззиралася навсібіч, усміхалася.

У Парижі вже кілька днів ходили чутки про приїзд знаменитої особи з Польщі. Із вуст у вуста передавалися різні вигадки про казкове життя Софії в Стамбулі, про те, як вона уникла султанського гарему.

Герцог Шуазель Гуф’є, підхопивши легенду про походження Софії, давно вже нашіптував королю: гостю треба пригріти у Парижі з політичних міркувань. Хоч Франція перебуває у нормальних відносинах з Туреччиною, вона все-таки сподівається на крах Османської імперії і реставрацію візантійського (читай – грецького) престолу. Туреччина, захопивши Балкани, острови Середземного моря, землі між Дністром і Прутом, пониззя Дунаю, загрожувала усій християнській Європі. Її фески вже майорять під сербським Белградом. До Франції звідти ще далеко, та хтозна, чи не збирається стамбульський володар напувати своїх коней із плинної Сени?

На землях, захоплених султаном, де-не-де вже повстають пригноблені народи. В Родопських горах болгари напали на турецький гарнізон, розташований у монастирі святого Кирила. Під Яссами волохи вбили місцевого пашу. Під прапором захисту православ’я діють повстанці в Греції, Чорногорії, Далмації. Не вікуватиме турок на тих землях. Франція повинна бути готовою до політичних зрушень, які назрівають у зв’язку з боротьбою поневолених народів проти султанської Туреччини. Треба шукати претендента на грецький престол. А кого? Обачливий політик і дипломат, герцог Шуазель Гуф’є розумів, що польський двір, маючи чималий досвід у розв’язуванні складних політичних інтриг, рано чи пізно використає Софію. Щоб випередити Варшаву, він улаштував приїзд красуні до Парижа. Нехай вона стане політичним знаряддям наймогутнішого в Європі французького короля, а не безпорадного володаря Речі Посполитої Станіслава Понятовського, який не здатний навести лад навіть у своїй власній державі.

Ще вчора найупливовіший із політичних діячів столиці граф Прованський – брат короля Людовіка XVI, майбутній король Франції Людовік XVIII, – віч-на-віч розмовляв з послом Шуазелем Гуф’є, який принадив Софію до Парижа:

– Ви закинули сільце на жар-птицю, то мусите й зашморгнути його… Грекиню треба затримати у Франції. Вона конче потрібною буде у нашій політичній грі. Така воля його величності… І кардинала… Нехай це залишається між нами: Ватикан благословляє нашу ідею. Отже, зведіть її з графом Каліостро.

– Далекосяжні задуми його величності мені до серця. Але при чому тут граф Каліостро? – здивовано спитав дипломат.

Прованський багатозначно усміхнувся:

– Цей чаклун здатен затуманити будь-яку голову. Він здібний перетворити на покірного раба людину найсильнішої волі. Та найперше, що він мусить зробити, це навіяти грекині бажання назавжди осісти в Парижі, відцуравшись Польщі.

А сьогодні герцог Шуазель Гуф’є після бенкету в королівській резиденції – Тюїльрійського замку підійшов до грекині і сказав:

– Ясна пані, якщо не квапитеся до своїх покоїв, то я був би щасливий познайомити вас із однією з найславетніших осіб сучасності.

Софія на знак згоди вклонилася. Чарівна усмішка, інтимний погляд її очей війнули на посла чарами.

– Чи багато часу для цього треба? – спитала грекиня.

– О ні. Але мушу попередити, що розмова буде тет-а-тет, – відповів герцог і глянув на її чоловіка.

– Розумію вас, – сказав Юзеф на запитливий погляд Гуф'є і повернувся поглядом до Софії, – я чекатиму на тебе у відведених для нас апартаментах.

У невеличкому приміщенні Східної башти Тюїльрійського замку Софію чекав таємничий іспанець Каліостро, відомий усьому світові чаклун і віщун, що знайшов собі затишний притулок у марновірних Бурбонів. Він був високий, худий, із клинцюватою борідкою, яка торкалася зборок пишного жабо. Під густими стріхатими бровами – чорна безодня пронизливих очей. Тут же сидів невідступний Ларго Дієго, його супутник і помічник – присадкувата, гладка, з круглою бритою головою і маленькими каламутними очима людина.

Софія по дорозі до Парижа багато чула про Каліостро. Його ім'я вимовляли на поштових станціях, у тавернах, у бідних родинах і в аристократичних салонах. Образ людини, яка володіє надприродною силою, склався в її уяві ще до того, як ступила на французьку землю.

Коли Шуазель Гуф'є сказав їй, що має намір познайомити з якоюсь знаменитістю, вона гадала, що дипломат має на увазі брата короля. Графа Прованського – славного красеня, який під час прийому в Людовіка XVI не зводив з неї очей. Та коли опинилася в тісному приміщенні Східної башти, назустріч підвелася незнайома людина. Чемно вклонившись, вона мовчки показала Софії на крісло, що стояло біля столу навпроти. Мовчанка тривала недовго. Її порушила Софія:

– Я прийшла на ваше запрошення, пане. Хто ви?

Незнайомець повільно сів у крісло і глухим, наче з могили, голосом відповів:

– Я – втілення вічності. Вічна людина.

Грекиня пильно глянула на незнайомця і спитала:

– Ви – граф Каліостро?

– Не помилилися, пані. Я – Каліостро. А це моя тінь, – показав на сонного Дієго й усміхнувся. Та усмішка не відбилася в його очах, вона лише ковзнула по обличчю, а погляд залишився незворушливим і суворим.

Каліостро присунувся з кріслом ближче до Софії, обіперся ліктями на стіл і затулив долонями обличчя. Крізь щілини між пальцями на жінку зиркали демонські очі. Вона здригнулася.

– У вас задушно й тісно. Я знемагаю тут, – поскаржилась і замахала віялом.

Каліостро гучно вдихнув повітря і, видихаючи, повільно став розводити руки. Довгі, кістляві пальці пропливли перед Софіїним обличчям. Вона відчула, що стіни почали розходитися. Тісна кімната враз перетворилася на простору залу. З високих стрілчастих вікон, що сягали аж до стелі, потягнуло приємною прохолодою. Дихати стало легше, але від того, що коїлося з приміщенням, їй стало моторошно, в голові злегка запаморочилося.

– Годі! Годі! – розгублено замахала руками Софія.

– Я задовольнив ваше бажання. Вам було тісно й задушно. Хіба не так? А для такої красуні, як ви, чого не зробиш? Це дрібниця, пані. Ви варті більших чудес… Чи чули ви про мене до цього вечора, красуне? – спитав Каліостро.

– Так. Ваше ім'я тепер відоме всій Європі.

– Тільки тепер? Кхе! Мене знали ще ваші далекі предки.

– Невже?..

– Не дивуйтесь. Я – втілення часу і простору, свідок усього, що було, починаючи з тої миті, як земля стала землею, небо – небом, а людина – людиною. У мене як на долоні доля кожного, хто прийшов у цей світ. Мені дано бачити наскрізь усіх – великих і нікчемних, бідних

і багатих, віруючих і безвірників, святих і грішних. Я знався з тими, хто стрясав світ, бачу тих, хто стрясатиме його в майбутньому…

– Так, так! – несподівано обізвався масноголовий Дієго і закліпав на Софію маленькими каламутними очима. – Поважний граф знався з найсильнішими світу цього, навіть з Юлієм Цезарем.

– З римським імператором? – украй здивувалася грекиня.

– А що тут дивного? – розвів руками Каліостро. – Імператору Юлієві Цезарю я колись сказав: загинеш, мій друже, від меча.

– Графе, ви не так сказали. Я добре пам'ятаю кожне слово, мовлене вами імператорові. Ви сказали тоді: «Друже Цезарю, смертельний твій ворог – друг твій, ти загинеш від його меча!»

– Твоя правда, любий Дієго. Саме так я й сказав тоді римському імператорові.

«Тінь» Каліостро знову закуняла. Ошелешена Софія розгублено дивилася на загадкового графа і не знала, що сказати.

– Може, вам розповісти про ваших предків? – пронизуючи жінку зловісним поглядом, спитав чаклун.

– Заради Бога – не треба, – злякалася грекиня і відсахнулась, як від нечистої сили.

– Розумію. Вас цікавить ваше майбуття, а згадувати минуле – не дуже приємно. Чи не так?

Софія розгублено відвела погляд.

– Не ховайте очі, красуне. Я мушу простежити в них усе ваше життя.

– Графе, смію спитати вас, для чого ви мене запросили сюди?

– Щоб сказати вам про те, що ви сколихнете світ… Не дивіться на мене так зачудовано. Граф Каліостро ніколи не казав неправди. Він і не вимагає, щоб йому вірили. Але той, хто йому не вірить, потім пошкодує.

– Що ви радите мені? – спитала Софія, з жахом дивлячись на Каліостро.

Він мовчки підійшов до неї. Обличчя жінки опинилося в його худих холодних долонях.

– Очі, очі, красуне! О, які глибокі вони! В них, як у чистій воді, бачу все ваше майбутнє… Перед вами схилятимуться володарі племен і народів. Кожне слово ваше буде звучати наказом, погляд – повелінням, бажання – законом… Чи зрозуміли мене, пані? – пильно глянув їй у вічі Каліостро.

Софія відчула скованість у рухах, намагалася звільнитися від магічного погляду, але не могла. У відповідь на запитання лише знизала плечима.

– Любий Дієго, скажи пані, що саме чекає на неї у майбутньому, бо мене непокоять інші, важливіші думи, – звернувся граф до свого помічника, затулив долонями обличчя і замовк.

«Тінь» Каліостро ворухнулася в кріслі.

– Я не віщун, пані, я лише передаю те, що відчуває і бачить шановний граф. Отже, слухайте мене уважно. Ноги ваші торкаються щасливої для вас французької землі. Небо вас осипає магічними променями, які мають особливу властивість лише в межах цієї землі. Ці промені діють на кожну людину по-різному, залежно від властивостей індивідуума. Одна людина стає нещасною, її переслідують невдачі та злидні. Інша – навпаки, всі блага – здоров'я, багатство і влада пливуть їй до рук. Ви опинилися в благодатній для вас магнетичній сфері. Надприродні закони магнетизму щасливо впливатимуть на вас доти, доки ви перебуватимете на французькій землі. Граф Каліостро бачить на вашій голові царську корону. Пам'ятайте, пані, залишивши цю щасливу для вас магнетичну сферу, ви втратите всі ваші сподівання на щасливе майбутнє…

Дієго примружив очі, відкинувся на спинку крісла.

«Ку-ку-рі-ку», – несподівано загорланив десь зовсім близько півень. Під стелею башти залопотіли крильми невидимі птахи. Стіни злегка здригнулись і беззвучно, повільно почали зсуватися всередину, і дуже швидко приміщення стало таким маленьким, яким було з годину тому. Жах охопив грекиню. Граф Каліостро, стріпнувшись, глянув на неї:

– Треті півні, пані. Мені пора! – І він щез, мов привид, наче й не було його.

Коли Софія опинилася в апартаментах, відведених для неї у цьому ж Тюїльрійському, палаці, знайома обстановка, присутність Юзефа повернули її до реальності.

– Тьху! Якась мана найшла на мене, – зітхнула жінка і втомлено впала в крісло.

– Ти про що? – не зрозумів чоловік.

– Та про Каліостро.

І вона розповіла про рухливі стіни, півні й таємниче зникнення графа.

– Господь з тобою! Ти мариш… Це в тебе від утоми, Зосю. Іди спати, люба моя, час пізній, – порадив чоловік.

У Тюїльрійському палаці згасли останні вогні.

Розділ шістнадцятий
Віконне

Зима була люта. У Млинах замело снігом вулиці й двори. Принишкли, зсутулилися хати. Жодної живої душі на вулицях. У личаках та ганчір'ї далеко не вийдеш. Навіть до річки по воду не ходять люди. Топлять у казанах сніг, варять на тій воді лемішку й крупняк. Позаганяли в хати ягнят і телят, так і живуть укупі з худобою в бруді та смороді. Треба ж якось рятувати скотину, бо благенькі хліви наскрізь морозними вітрами прошито.

З голоду та холоду пішла по селу пошесть. Мерли діти й старі. На цвинтарі їх не ховали, бо не можна було в скам'янілій від морозу землі яму видовбати. Покійників виносили у повітку чи половник до теплішої погоди.

Отець Никодим з ніг збився – що не день, то панахида. Добре, що хоч повстяники теплі має. Не дійти б йому при такій стужі до магали, а по магалянах найчастіше дзвони дзвонять.

Саме перед Різдвом прибув із Парижа гонець. Пан Юзеф так розтратився у французькій столиці, що не має вже за що бенкети справляти. Тож відрядив до економа посланця з наказом негайно роздобути гроші.

Довго думав та гадав Стасько Лепський, як той наказ виконати. Подушне, подимне, грибне та ягідне ще восени зібрав. За що ж іще стягнути? І тоді він вигадав ще один податок – віконне. З кожного скляного вікна – по три злотих, у кого слюдяне – два, а хто замість шибок бичачий міхур у вікно встромив – з того злот.

Три дні строку дав Стасько. Хто вчасно не сплатить – пригрозив стягнути скотиною, птицею чи одежею. Люди почали виймати шибки та міхурі й закладати віконні отвори дошками та набитими соломою лантухами, тільки б не було отих проклятих вікон. Так в один день і осліпли селянські хати.

Розгнівався Стасько Лепський, довідавшись про це, наказав десяцьким скликати до церкви людей.

У личаках, солом'яниках сходилися люди до Божого храму. Отець Никодим ходив мовчазний по амвону, хукав у маленькі задубілі руки, з жалістю позирав на обмерзлі бороди млинянських дядьків.

– А чи ж правдивий такий податок? – слізно спитала Никодима магалянська вдовиця, довідавшись, навіщо скликано людей у таку негоду.

– Усе від Бога, – відповів Никодим і зітхнув.

Увійшов Стасько у церкву – хазяйновито, наче до кошари вівчар. Проштовхнувся ліктями наперед, оглянув спідлоба селян.

– Оце так ви пана Юзефа поважаєте, так за нього уболіваєте, що податку віконного платити не хочете? Пся крев!

– А чи ж храм Господній для таких балачок, пане окомоне? Хреста на вас нема! – почувся з гурту жіночий голос.

Стасько витягнув шию, глянув поверх людських голів і помітив ту молодицю, яка за кросна перед паном Юзефом жалілася колись.

– Знову ти язиком плещеш, відьмо? – гримнув на неї. – Гляди мені, а то накажу запрягти тебе в голоблі. Замість кобили сани возитимеш!

Жінка принишкла. Знала економову вдачу. Не раз запрягав млинян у бричку – і мусили возити.

Отець Никодим насмілився заступитися за своїх парафіян:

– Може, пан економ змилосердиться та почекає з податком до тепла? Буде дорога до Жванця чи Кам'янця, встарають на ярмарку, та й оддадуть віконне. Змилуйся, пане окомоне, – благав попик слабким, рипучим голосом.

Стасько схилив голову, потер носком чобота по підлозі, подумав.

– Гаразд! – ляснув нагаєм по халяві. – Я милосердний, можу й почекати. Але на першому ж ярмарку щоб грошей устарали, бо пан Юзеф чекає, йому в Парижі без кошту не можна… А шибки вкласти негайно. Все одно податку віконного нікому не уникнути.

Десь через тиждень вгамувалася хурделиця, потеплішало, і до Жванця посунула велика валка з сіном для коней прикордонного загону. За нею сумно брели, згорбившись під клунками, млиняни. Ще звечора економ розіслав по дворах десяцьких нагадати селянам, що завтра санний обоз проторує шлях до міста…

Сплатили селяни і цей податок. А навесні молоді пани повернулися з Парижа.

Розділ сімнадцятий
Реквієм

Ні з того ні з сього причинилася з Яном Вітте хвороба. Паморочилося в голові, душило в грудях, нудило. Старий генерал бадьорився, як і раніше, навідувався в солдатські казарми, гримав на підлеглих, видавав накази, намагався братися до будь-яких справ, аби не сидіти вдома, а з настанням вечора впадав у страх, бо ночі для нього стали нестерпними: не міг спати, кашляв, стогнав, його дратував найменший звук.

Відтоді, як старий занедужав, Софія щодня навідувалася до нього, клопотала по господарству, доглядала, напувала його цілющим зіллям, бо ліки, якими напихав хворого гарнізонний лікар, не допомагали. Вона підносила в срібній чарочці до його посинілих губ каламутний напій. Старий бурчав, відмахувався кволими руками, але настирлива невістка не відступалася.

– Бр-рр! Гірке! – морщився він. – Та солодкі твої клопоти, доню. Не думав, не гадав, що ти така щира і дбайлива дитина… А де Юзеф?

– У Лядові інспекцію робить.

– Лайдак! Розтринькав гроші у Парижі – протринькає й полковницький мундир. Я його в той мундир одягнув, я й витрушу з нього. Повернеться з Лядова, скажи, нехай зайде. Важливу справу до нього маю.

– Добре, тату. Скажу. Мені так нудно без нього! Довго щось він по тих інспекціях їздить. Уже й очі втомила виглядаючи… Що вам, може, їсти щось чи пити подати?

– Нічого не треба. Піду спочину трохи, бо ніч знову була наче на биваку. Як той сказав – лежиться, та не спиться.

Старий важко підвівся з крісла і поплентався з передпокою до свого кабінету, у якому після смерті дружини днював і ночував. Софія, спостерігаючи за його п'яною ходою й невпевненими рухами, подумала: «Тонко пряде старий…» Важке передчуття охопило її. Вона вирішила цього разу заночувати у старого і наказала слугам, щоб негайно розбудили її, якщо батькові погіршає вночі.

Десь опівночі до Софії постукала покоївка.

– Ой, пані, вставайте, панові дуже зле…

У всьому домі знялася метушня, забігала розбуджена челядь, загримала дверима.

Ян Вітте лежав у своєму кабінеті на підлозі в самій білизні. Навколо нього вже клопотали слуги. З їхньою допомогою Софія підвела старого за плечі, почала торсати. Сухими блідими руками він тримався за груди, хапав посинілими губами повітря, часто і тяжко дихав.

– Умираю… Юзеку, Зосю… Де ви?

Щоб полегшити вмирущому дихання, за наказом Софії слуги старанно махали віялами в обличчя, рушниками стирали з лиця холодний піт. Життя невблаганно покидало його кволе тіло.

– Зосю, це ти? – прошепотів.

– Я, тату.

– Оце… От і все… – ледь вимовив він, і його голова важко впала на Софіїні руки.

– Не вмирайте, тату! Та-ату! – заголосила невістка.

Мабуть, дійшов до його напівзгаслої свідомості тривожний жіночий крик, бо ворохнувся, заплямкав синіми губами і, напруживши останні сили, прошепотів:

– Там… Усе там!.. – і вп'явся каламутними очима у куток, де стояла старовинна дубова шафа.

Ні його порух, ані зміст останніх слів не зразу дійшли до свідомості Софії. Лише після того, як бренне тіло старого генерала віднесли у парадну залу для прощання, втямила: то ж старий хотів сказати про заповіт.

Звістка про смерть Яна Вітте швидко облетіла Кам'янець. Уже опівдні до генеральського дому почали сходитися знатні люди – смутні, з пришпиленими до грудей чорними стрічками, а жінки у чорних шалях.

Софія в траурному вбранні час від часу виходила на ґанок, щоб зустріти шляхетних гостей і супроводити їх до парадної зали, у якій без упину печально і скорботно звучав реквієм. А прості люди юрмилися на вулиці перед брамою, витягували шиї, щоб уздріти, що діється в осиротілому домі покійного коменданта подільської столиці – Кам'янця.

Опівдні примчали і Лядова, і Юзеф. Ні на кого не зважаючи, він швидко увійшов до зали, схилився над труною й захлипав. Текля і пані Лоська ледве підняли його і повели до гардеробної кімнати перевдягнутися після дороги. Біля кабінету старого Вітте Текля раптом зупинилася:

– Там хтось є, – сказала вона і здивувалася: сама ж замикала на ключ, коли батька винесли, а двері лиш ледь-ледь причинені.

Усі троє кинулися туди. В кутку біля дубової шафи стояла Софія. Від несподіванки вона здригнулася, зніяковіла, але зразу ж опанувала себе й так, наче нічого особливого не сталося, подала чоловікові папір.

– Ось, Юзику, батьківський заповіт. Перед смертю він мені сказав про нього… Ой батьку наш, батьку!..

Сестра потягнулася до паперу, але Юзеф міцно тримав його у своїх руках, і вона змушена була читати з-за братового плеча. Старий Вітте заповів, щоб усе його майно діти розділили між собою порівну.

Текля зиркнула на підлогу і запримітила клаптики пошматованого конверта. Якби їх скласти, то можна було б прочитати: «Розпечатати на третій день після мого похорону».

Розділ вісімнадцятий
Візит до Варшави

Польський король Станіслав Понятовський давно збирався побачити грекиню, про яку після її перебування в Парижі загомоніли у європейських столицях. Та все не було нагоди. Після смерті кам'янецького коменданта така нагода випала. Він запросив подружжя Вітте до столиці.

І ось камергер Адам Свенціцький доповів королю:

– Полковник війська польського пан Юзеф Вітте з дружиною прибули до Варшави.

Понятовський наче не почув цих слів. Він сидів за масивним столом і водив по паперу гусячим пером. Крізь кольорові шибки високих венеціанських вікон райдугою проникало полуденне сонце, вигравало на білій, із золотою облямівкою королівській мантії, дрижало спалахами в начищеній до блиску бронзі канделябрів.

Нарешті король відклав перо і підвів на Свенціцького очі:

– Ви припізнилися з новиною. Про це вже повідомив мене гетьман Браніцький.

«Ач, шельма, уже встиг!» – злісно подумав Свенціцький, вклонився і вийшов. Він ненавидів Ксаверія Браніцького, бо цей пихатий граф своїм нахабством принижував його гідність. Навіть найзначніші особи потрапляли до короля лише через нього, камергера Свенціцького, а той частенько обходився без його послуг. Побутувала думка, що одного разу після доброго келиха бордоського Станіслав Понятовський програв у карти Браніцькому королівську корону. Хоч великий гетьман великодушно відмовився від свого виграшу, а проте король опинився в нього на гачку. Володар побоювався Браніцького ще й тому, що за гетьманською спиною стояли дуже впливові магнати – Фелікс Потоцький, Северин Ржевуський і князь Антонін Четвертинський. Щоб не нажити собі ворога, король ніколи ні в чому не перечив Браніцькому, терпів його розв'язність і нахабство. Відчувши слабкості в королівській вдачі, великий гетьман користувався цим. Ось і тепер він безцеремонно увійшов до королівського кабінету:

– Ваша величносте, я запевнив пані Вітте, що вона удостоїться бачити свого володаря сьогодні… Ця красуня побувала вже у французького короля, який, на мою думку, покладає на неї свої політичні надії.

«Отакої! Без моєї згоди він запевнив!» – подумав з образою Понятовський, але не виказав свого незадоволення гетьманським нахабством. Проковтнув мовчки чергову гірчинку і відповів:

– Софія Вітте – піддана Речі Посполитої, і ніхто інший не має права важити на неї ні з політичних, ані з якихось інших міркувань.

– Достойні думки з достойних вуст, ваша величносте. Інтереси Речі Посполитої – над усе. Ясне панство польське сподівається, що ваша влада досягне Константинополя й Афін і цим возвеличить міць і славу вітчизни.

– Графе, я ніколи не піддавав сумніву ваші здібності мислити державно, – усміхнувся Понятовський, – але ж… У Парижі теж уміють далеко сягати у своїх політичних пошуках. Чи не встигли ви довідатися, чого домоглися від грекині в Пале-Роялі?

По обличчю Браніцького ковзнула хитра усмішка:

– Здається, небагато. Господар Тюїльрійського палацу поки що домігся лише того, чого можна взяти від жінки взагалі.

– Чи здатна пані Софія виконати важливу місію у складній політичній грі?

– О ваша величносте, ви матимете змогу особисто переконатися у її здібностях.

Понятовський підійшов до шафи, вийняв невеличку карафку і дві кришталеві чарки з золотими вінцями.

– Випиймо, графе.

– Охоче, ваша величносте, але за що?

– За грецьку корону в польських руках, – багатозначно відповів Станіслав Понятовський.

Увечері в королівському палаці відбувся бал, на який зібралося найзнатніше варшавське панство.

На хорах виблискували мідні труби оркестру, в повітрі змішалися запахи запалених свічок, парфумів і квітів. Овальну, блакитну, барочного ліплення стелю затьмарив сизий димок, що струмився з кришталевих свічад. У залі гамір. Ось відчинилися різьблені двері західного порталу, і до зали журавлиним клином увійшли цибаті охоронці в жовтих, оздоблених сріблом камзолах, білих рейтузах, у ківерах із султанами зі страусового пір'я й вишикувалися вздовж стін. На хорах гримнув «Урочистий полонез», присутні вибухнули оплесками і тисячоголосим «віват!». Внесли королівський штандарт, а вслід за ним поважно ступав і сам король. Буклі перуки спадали на плечі. Обличчя його широке, довгобразе, з орлиним носом, було прикрашене білявими, хвацько закрученими догори вусами. Скутий тісним, гаптованим золотом камзолом, король незграбно опустився в крісло. За його плечима розташувалися придворні, а за довгим, через усю залу столом, мов на параді, вишикувалися міністри, маршали і маршалки, воєводи, дипломати, представники духівництва, з гурту яких вирізнявся високий, тонкий, з ямкуватими очима кардинал де Лонго. Червона мантія висіла на ньому, мов на палі.

Понятовський кивнув головою, і до нього підвели Софію. Він лагідно всміхнувся їй і жестом руки показав на крісло біля себе. Грекиня вклонилась і з гідністю сіла поруч. Тоді пролунав голос гетьмана Браніцького:

– Панове! Я пропоную підняти перший тост за славу і велич Речі Посполитої, за гордість кожного поляка – нашого світлого вінценосця!

Залунали оплески. Зала виповнилася дзвоном кришталю. Софія взяла зі срібної таці келих і звернулася до Понятовського:

– Ваша величносте, я щаслива випити за ваше здоров'я!

Король злегка кивнув їй.

– Прошу уваги, панове! – знову загримів на всю залу Браніцький. – Зараз виголосить тост його величність! Увага! Увага!

Понятовський обвів поглядом присутніх і почав:

– Мої співвітчизники! За воскресіння багатостраждальної Греції! За здоров'я спадкоємиці її престолу, нашої дорогої гості Софії Клявоні-Вітте! За вічну дружбу наших корон!

Розчулена Софія підвелась і низько вклонилася перед королем, потім перед усією залою. Вона думала цієї миті не про грецьку корону, а про невільничий ринок у Стамбулі, про матір, яка продала її чужинцеві за жменю золотих дукатів. Їй хотілося, щоб мати в цей час була тут. Хай би побачила свою дитину в оточенні вельмож, поруч із самим королем.

– Пані Софіє, чому ваше ангельське личко огорнув смуток? – спитав Понятовський.

– Ваша величносте, виголошений вами тост навіяв на мене печаль. Згадуючи мою нещасну батьківщину, я завжди впадаю в смуток. Трагічна доля мого народу бентежить душу.

– Розумію вас і прошу вірити в мій добрий намір допомогти відродженню Греції. Але це справи політичні, і не час торкатися їх тут і в цю годину. Ми поговоримо про це потім, а поки що запрошую вас до танцю.

Тонкі й білі аристократичні руки Понятовського легко торкалися жіночої талії. Згодом Софія відчула, що король пригортає її сильніше, ніж дозволяють правила пристойності. Вона насторожилася.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.